

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANTROPOLOJİ ANABİLİM DALI
PALEOANTROPOLOJİ BİLİM DALI

ESKİ AZERBAJCAN TOPLUMLARINDA ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE
ANADOLU ETKİSİ

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Ulkar ALLAHVERDİYEVA

ANKARA-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANTROPOLOJİ ANABİLİM DALI
PALEOANTROPOLOJİ BİLİM DALI

ESKİ AZERBAJCAN TOPLUMLARINDA ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE
ANADOLU ETKİSİ

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Ulkar ALLAHVERDİYEVA

Tez Danışmanı
Prof.Dr. İsmail ÖZER

ANKARA-2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANTROPOLOJİ ANABİLİM DALI
PALEOANTROPOLOJİ BİLİM DALI

ESKİ AZERBAYCAN TOPLUMLARINDA ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ VE
ANADOLU ETKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı
Prof.Dr. İsmail ÖZER

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

Prof.Dr. İsmail Özer

İmzası

İ. ÖZER

Prof.Dr. Mehmet SAĞIR

Doç.Dr. A. Cem Erkmen

Tez Savunması Tarihi: 21.06.2019

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Prof.Dr. İsmail Özer danışmanlığında hazırladığım “Eski Azerbaycan Toplumlarında Ölü Gömme Gelenekleri ve Anadolu Etkisi (Ankara 2019)’ adlı yüksek lisans - doktora/bütünleşik doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

27.05.2019

Ulkar ALLAHVERDİYEVA

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	iii
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: KONU, AMAÇ VE YÖNTEM.....	2
2. BÖLÜM: SON TUNÇ-ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDA ANADOLU VE AZERBAYCAN COĞRAFYASI.....	3
2.1. Anadolu Coğrafyası.....	3
2.2. Azerbaycan Coğrafyası.....	5
3. BÖLÜM: ESKİ ANADOLU VE AZERBAYCAN TOPLUMLARINDA BULUNTU ALANLARI.....	16
3.1. Anadolu'da Buluntu Alanları.....	16
3.2. Azerbaycan'da Buluntu Alanları.....	27
3.2.1. Azerbaycan'da Mezarlık Alanları	42
4. BÖLÜM: ESKİ ANADOLU VE AZERBAYCAN TOPLUMLARINDA ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNE AİT BULGULAR.....	72
4.1. Mezar Türleri.....	72
4.1.1. Basit Toprak Mezarlar.....	72
4.1.2. Küp Mezarlar.....	72
4.1.3. Sanduka Mezarlar.....	73
4.1.4. Urne Mezarlar.....	74
4.1.5. Kurgan Mezarlar.....	74
4.2. Gömü Türleri.....	74
4.3. Mezar Hediyeleri.....	75
5. BÖLÜM: TARTIŞMA VE SONUÇ.....	78
5.1. Tartışma.....	78
5.2. Sonuç.....	80
Özet.....	82
Summary.....	83
Kaynakça.....	84

ÖNSÖZ

“Eski Azerbaycan Toplumlarında Ölü Gömme Gelenekleri ve Anadolu Etkisi” konulu tez çalışmamızda Azerbaycan’da Geç Tunç-Erken Demir Çağ’ı mezarları, onların konumu, ölünün yanına bırakılan mezar hediyeleri, gömme türleri gibi kültürel gelenekler Anadolu’nun Geç Tunç Çağ’ı ölü gömme gelenekleri ile karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma, farklı coğrafyalarda da bilinen ve aynı zaman dilimine ait olan kültürel merkezler de göz önünde bulundurularak yürütülmüş, bazen de kronolojik tarihleme için baz alınmıştır.

Azerbaycan arkeolojik çalışmalarında Geç Tunç ve Erken Demir Çağ’ının birlikte değerlendirilmesi sebebiyle, çalışmamızda Anadolu’da ayrı ayrı ele alınan bu iki dönemden Geç Tunç Çağı seçilmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Zaman dilimi olarak Geç Tunç Çağı’nı seçmemin sebebi ise tüm Kafkasya’da ve Azerbaycan’da sık sık kullanılan kurgan mezar türünün M.Ö. 2. bin yılda Anadolu’da da görülmesidir.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde tez danışmanlığımı üstlenen ve bu süreç boyunca desteğini benden esirgemeyen hocam Prof.Dr. İsmail Özer’e, tez konusuyla ilgili materyallerin bir araya getirilmesinde yardımından dolayı hocam Prof. Dr. Behlul İbrahimli’ye ve tüm eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda olan aileme teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

İnsan hayatının bir parçası olan ölüm ve insanın ölüm olgusuna yaklaşımına paralel olarak gelişen ve giderek gelenekselleşen törenler, toplumların hayatında uzun süre varlığını koruyan ve değişime çok az uğrayan öğelerdendir. Bu sebeple, bir bölgedeki veya bir toplumdaki ölü gömme adetlerinin, bir bütün olarak ele alınması, uzun süre korunan veya zaman zaman değişime uğrayan geleneklerin belirlenmesine ve o bölgenin ya da toplumun kültür tarihinin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayan en önemli verileri oluşturmaktadır.

Çalışmamızda, değişebilmesi için uzun zaman gereken ve çok yakın kültürel ilişkilerde olan topluluklarda ciddi benzerlik gösteren ölügömmeye geleneklerini Azerbaycan ve Anadolu toplumları örneğinde ele almamızın sebebi, bu toplumların birbiriyle ne derecede kültürel etkileşim içerisinde olduğunu görebilmektir. Şöyle ki, Azerbaycan'ın, genellikle güney bölgelerinin, İran coğrafi bölgesinin İkiçayarası kültürünün ticari ve ekonomik ilişkiler sebebiyle etkisine maruz kaldığı gerçeğini göz önünde bulundurarak, her iki bölgenin kendine özgü gelenekleri olmasına rağmen, bir çok ortak noktalarının olması, bundan başka sınırdaş toplumlar olması, çalışmamız için özellikle bu iki bölgenin ele alınması için başlıca sebeplerdendir.

Çalışmamızda, Azerbaycan ve Anadolu toplumları arasındaki kültürel bağılıklar, dolayısıyla, bu iki toplum arasındaki kültürel etkileşim öğrenilmeye çalışılmıştır. Ek olarak, mezarlara bırakılan hediyeler tasnif edilerek gerek bir bütün olarak gerekse de farklı mezar tiplerine göre bu hediyelerin dağılımını görmek ve bu veriler ışığında, mezar hediyelerinin oranları ve farklı mezar tiplerine göre dağılımını ortaya koymak amaçlanmıştır. Tez çalışmasıyla farklı coğrafyalardaki iki topluluk arasındaki kültürel benzerlik ve farklılıkların sebepleri üzerinde durulmuştur.

1. BÖLÜM: KONU, AMAÇ VE YÖNTEM

1.1. Konu:

Çalışmamızda eski Anadolu ve Azerbaycan'ın Geç Tunç-Erken Demir devrine ait ölü gömme gelenekleri göz önünde bulundurularak, bu konu üzerine olan karşılaştırmalar yapılmıştır. Her iki bölgedeki gömme biçimleri ele alındıktan sonra, birbirleriyle olan farklılık ve benzerlikleri hakkında bilgiler verilerek aynı zaman dilimi içindeki farklılıklar ve birbirleriyle olan benzerlikleri karşılaştırılarak aralarında kültürel bağ ve etkileşim olup olmaması öğrenilmeye çalışılmıştır.

1.2. Amaç:

Ölü gömme geleneklerinin, bir toplumun o dönemdeki sosyal, ekonomik, siyasi durumunun yanı sıra, diğer toplumlarla ilişkileri konusunda aydınlatıcı bir unsur olmasını göz önünde bulundurularak, eski Azerbaycan ve Anadolu toplumları arasındaki kültürel ilişkiler anlaşılmasına çalışılmıştır. Toplumlar da zamanla gelişen mezar kavramının çeşitli kültürlerle ve dönemlere göre farklılaşmasıyla, farklı mezar tipleri meydana çıkmış ve toplumların ölü gömme geleneklerinin sosyokültürel yapılarını ve ölüme bakış açılarını anlamak için incelenmeye ve değerlendirilmeye başlanmıştır.

1.3. Yöntem:

Çalışmamızda Azerbaycan'da bulunan Geç Tunç, Erken Demir devrine ait olan mezarların tipleri, gömme biçimleri, ölü hediyeleri ele alınmıştır. Arkeolojik edebiyatta Azerbaycan bölgesinde Geç Tunç ve Erken Demir Çağı birlikte ele alınarak incelenmektedir. Karşılaştırma yapabilmemiz adına, Anadolu bölgesinde Geç Tunç Çağı mezarlarıyla olan benzer ve farklı yönleri değerlendirilmiştir.

Bu değerlendirmeyi yapmak için kütüphanelerde gerekli literatür çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar, başlıca olarak, Türk Tarih Kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve Azerbaycan Arkeoloji Enstitüsü ve Ahundov Kütüphanelerinde gerçekleştirilmiştir. Tez konusunun bir bölümünü oluşturan Azerbaycan nekropolislerinden elde edilen veriler, diğer bölgelerdeki mezar veya mezarlıklarla ölü gömme adetleri açısından ve mezar hediyeleri baz alınarak karşılaştırılmış, mezarların kronolojik durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Karşılaştırmalar yapılırken coğrafi ve kronolojik kıstaslar göz önünde tutulmuş, diğer bölgelerde saptanan paralel uygulamalar ve örnekler de göz önünde tutularak bir çerçeve oluşturulmuştur.

2. BÖLÜM: SON TUNÇ-ERKEN DEMİR ÇAĞI'NDA ANADOLU VE AZERBAYCAN COĞRAFYASI

2.1. Anadolu Coğrafyası

Coğrafya insanoglunu çağlar boyu etkilemiştir ki bu etki bugün de halen devam etmektedir. Afrika'nın kuzey, Avrupa'nın doğu, Asya'nın batı tarafında yer alan Türkiye, bu coğrafi konumu sebebi ile de medeniyetlerin buluşma, kesişme, kaynaşma ve aynı zamanda çatışma noktası da olmuştur. Coğrafi ve kültürel anlamda bir çok farklı özellikleri taşıyan Avrupa ve Asya ülkelerinin ticari ve fiziki birleşme noktası olan Türkiye, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, bunun yanı sıra bazı coğrafi bölgelerinde izole toplumların kültürlerini yaşatmasına da olanak sağlamıştır. Coğrafi konumu sayesinde ekonomik anlamda da avantaja sahip olan bu ülkenin deniz ve okyanuslara olan erişebilirliği ticari anlamda da üstünlüğe sahip olmasını sağlamış ve bu sayede bölgede olan önemli ticari noktaları birleştirmesine sebep olmuştur. Büyük bir kısmı Anadolu yarımadasında yer alan Türkiye'nin genel yüzölçümü 814.578 km²'dir ki, bunun da 790.200 km²'lik bölümü Anadolu olarak isimlendirilmektedir.

Anadolu coğrafyası bölgenin çeşitli medeniyetlerinin uğrak ve yerleşim yeri olmasına sebep olmuştur. İki kıtayı birleştiren bir köprü durumunda olan Anadolu'nun fiziksel ve iklimsel özellikleri, her dönemde, özellikle de eski çağlarda insan hayatını ve dolayısıyla tüm ekonomik hayatı etkilemiştir. Bilindiği üzere, antik kaynaklarda Asia Minor (Küçük Asya) olarak geçen Anadolu, Ortadoğu'dan Balkanlar'a doğru uzanan yarımada'nın tümünü içermektedir. Neolitik çağın sonlarından itibaren genellikle Mezopotamya'dan etkilenen Anadolu, Asya kıtasının batısında bulunmaktadır. Doğu Akdeniz kıyı hattının devamı olarak Tahtalı Dağları ve Sivas üzerinden kuzeye doğru, Karadeniz kıyısına kadar çekilen bu hat, kabaca yarımada ile anakara arasındaki coğrafi sınırı oluşturur. Köprü vazifesi üstlenen Anadolu sadece üzerinden kavimlerin göç edip geçtiği bir güzergah olmaktan başka bazılarının yerleştiği ve uygarlıklar kurduğu bir coğrafya olma özelliğini de kazanmıştır. Bunun yanı sıra, üç taraftan da deniz çıkışı olan bölgeye giriş eski çağlarda ulaşım araçlarını da göz önünde bulundurduğumuzda çok da kolay sayılmazdı ve bu etkenin de kısmen caydırıcı rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu sebepleri de göz önünde bulundurarak söylemeliyiz ki, Anadolu bölgesi, farklı kültürlerin karşılaşma, etkileşme ve yeni kültürlerin meydana gelmesi için uygun özellikler sergilemiştir. "Medeniyetlerin Beşiği" olarak adlandırılan Anadolu, İran platosunun devamı olarak Asya'dan batıya doğru uzanan genellikle

dağlık ve yüksek bir yayladır. Yüksek dağlar arasında da sulak yerleşmelere ve elverişli vadilere sahiptir.

Alt Paleolitik Çağ'dan beri üzerinde yaşamın var olduğu bilinen Anadolu, Mezopotamya, Orta Asya, Akdeniz, Mısır, Batı-Hellen-Roma ve Kafkas gibi medeniyet merkezleri ile etkileşim içerisinde olmuştur. Özellikle de coğrafi zorunluluğun dayatması ile olan bu etki kültürel, etnik, siyasi, filolojik anlamda kendini göstermiştir.

Türkiye'de bu güne kadar yapılan çalışmalardan elde edilen verilere göre, Kocabaş (Denizli 1,1-1,6 milyon yıl), Kaletepe Deresi 3 (Niğde, 1 milyon yıl), Dursunlu (Konya, 900 bin yıl), Karain Mağarası (Antalya, 500 bin yıl),Gürgürbaba Tepesi (Van, 500 bin yıl), Yarımburgaz Mağarası (İstanbul, 400 bin yıl), Üçağızlı Mağarası (Hatay, 43 bin yıl) buluntuları Paleolitik Çağ'dan beri bu bölgede insanların yaşadığının kanıtıdır. Bu çalışmalarda Paleolitik ve Epipaleolitik döneme tarihlendirilen önemli bulguların ışığı ile aşağıdaki haritada belirtilen bazı önemli yerler açığa çıkarılmıştır (Harita 1) (Özer vd., 2018)

Harita 1: Türkiye Paleolitik ve Epipaleolitik Dönem Buluntu Yerleri (1. Üçağızlı Mağarası, 2. Üçağızlı II Mağarası, 3. İkiiağızlı Mağarası, 4. Merdivenli Mağarası, 5. Tıkalı Mağarası, 6. Kanal Mağarası, 7. Beldibi Mağarası, 8. Belbaşı Mağarası, 9. Öküzini Mağarası, 10. Karain Mağarası, 11. Dursunlu, 12. Kaletepe Deresi 3, 13. Yarımburgaz Mağarası, 14. Kocabaş, 15. Dülük Mağarası, 16. Kızılin, 17. İnkaya Mağarası, 18. Gürgürbaba Tepesi) (Özer vd., 2018).

İnsanın besin üretimine geçtiği, Çanak Çömlekli ve Çanak Çömleksiz olmak üzere iki alt döneme ayrılan Neolitik Çağ'ı Türkiye'de Cafer Höyük (Malatya), Boy Tepe (Elazığ), Çınaz III (Elazığ), Aşıklı Höyük (Aksaray), Çayönü (Diyarbakır), Çatalhöyük (Konya),

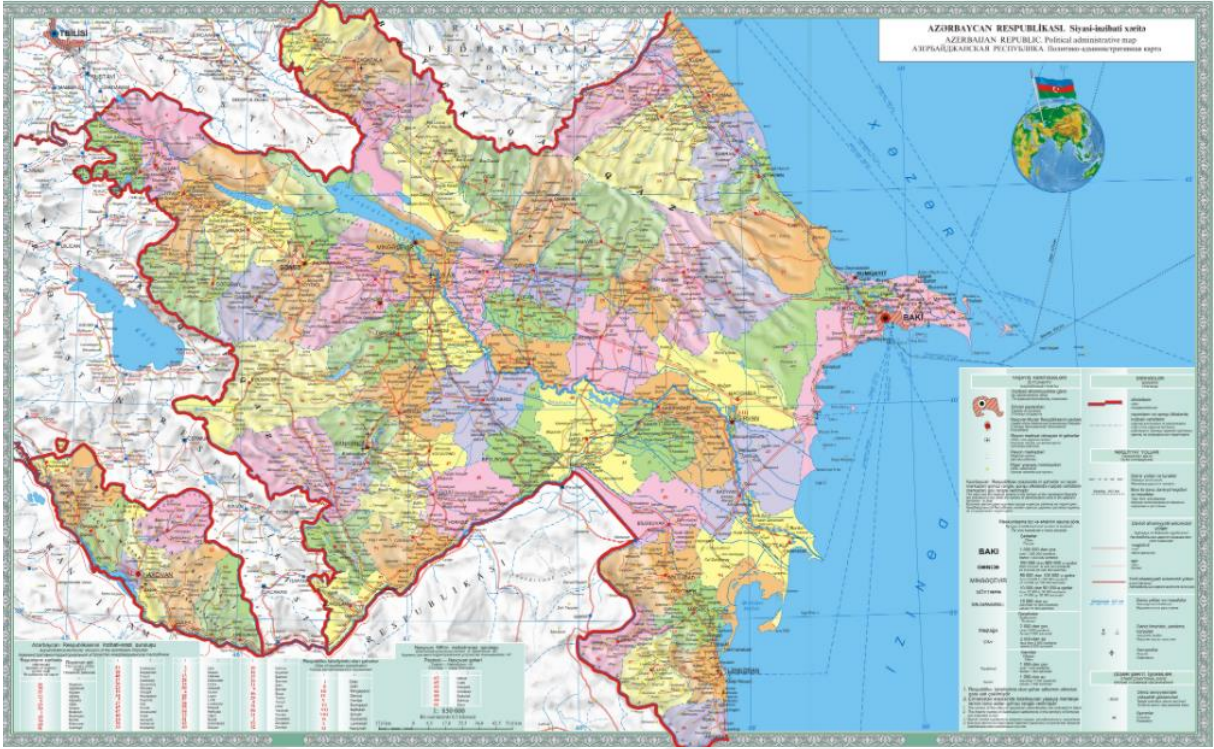
Hacılar (Burdur), Kuruçay (Burdur) gibi yerleşmelerden elde edilen bulgularla dönemin mimari ve sanatsal yönlerine ışık tutmaktadır (Harmankaya, 1997).

Neolitik Çağ ve Tunç dönemi arasında yer alarak M.Ö. 5000-3000 tarihleri arasında devam eden Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da bulunan yerleşim sayılarında artış gözlemlenmiştir. Bakla Tepe (İzmir), Liman Tepe (İzmir), Hacılar (Burdur), Beycesultan (Denizli), İkiztepe (Samsun), Alishar (Yozgat), Domuztepe (Adana), Arslantepe (Malatya), Değirmentepe (Malatya) Kalkolitik yerleşim merkezleri arasındadır (Harmankaya, 1998).

Farklı coğrafyalarda farklı zamanlarda başlayan ve biten Tunç Çağı üç alt dönemde ele alınıyor. Anadolu'da da buluntu yerlerine göre değişik kaynaklarda değişik şekillerde tarihlendirilse de, genel kanı olarak M.Ö. 3000 yıllarında başladığı tespit edilmiştir. Kalay ve bakır karışımından elde edilen bu metalın ilk örneklerine Alishar, Terzi, Troia, Tell el Cüdeyd bölgelerinde rastlanılmış ve kullanımının geniş bir alana yayılması ile Tunç Devri başlamıştır. İlk Tunç Çağı, kendi içerisinde de üç bölüme ayrılmak üzere, M.Ö. 3. bin yılda başlar. Bu çağa ait araştırmaların sonucu olarak Alacahöyük, Alishar, Kültepe, Acemhöyük, Karaoğlan, Ahlatlıbel, Koçumbeli, Etiyokuşu ve diğer yerleşim merkezleri bu dönemin önemli yerleşkeleri olarak ele alınmaktadır. Orta Tunç Çağı, M.Ö. 2. bin yılın ilk yarısından itibaren başlar ve "Asur Ticaret Kolonileri Çağı" veya "Eski Hitit çağı" olarak da bilinmektedir. Orta Tunç Çağı'nın son evrelerinde kurulan Hitit Devletinin çöküşü ile Geç Tunç Çağı (M.Ö. 2000-1200) da sona ermiştir.

2.2. Azerbaycan Coğrafyası

Toplam alanı 86.6 km², nüfusu 10 milyon olan Azerbaycan Cumhuriyeti, Kuzey Kafkas'ın doğu, Hazar denizinin batı tarafındadır. Kuzeyden Rusya, güneyden İran, kuzey doğudan Gürcistan, batı tarafından Ermenistan ve güney batı tarafından (Nahçıvan bölgesi vasıtasıyla) Türkiye ile sınır komşusudur (Harita 2) (Babayev, 1999).

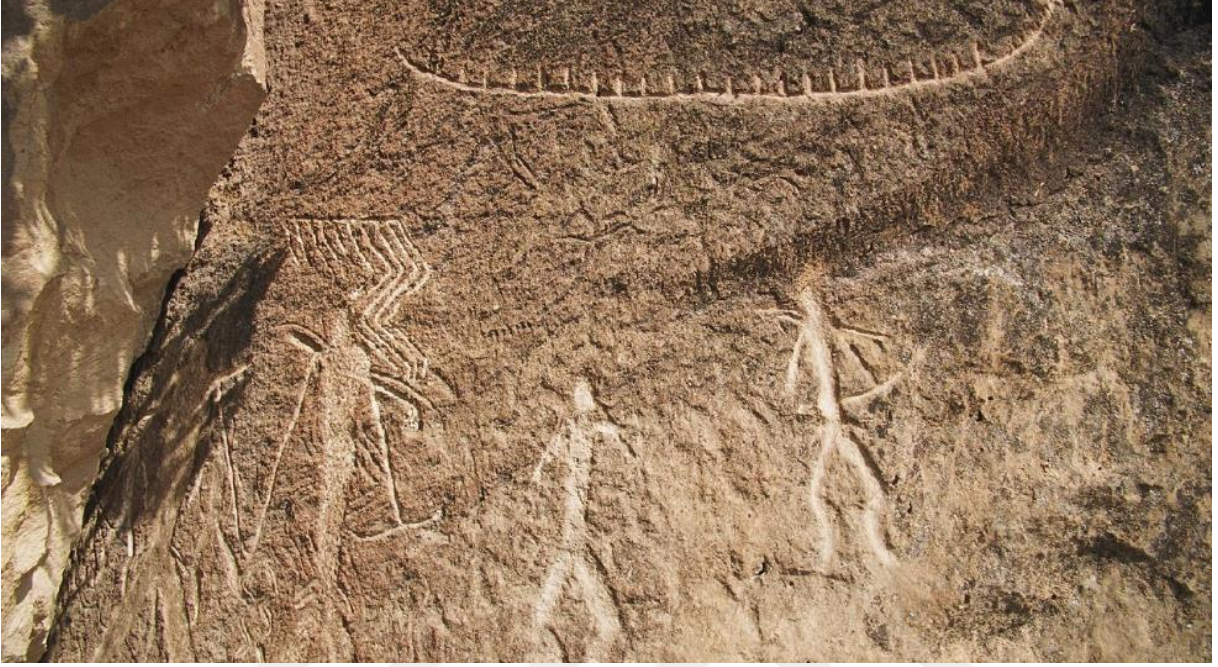
Harita 2: Azerbaycan Cumhuriyeti Haritası (2015)

Azerbaycan'da en eski buluntular Alt Paleolitik döneme tarihlendirilen Kuruçay kültürüne aittir. 1960 yıllarında Fizuli ilinin 16-17 km mesafesinde, Kuruçay nehrinin sol sahilinde, Olduvai kültürünün benzeri olan Azıkh Mağarasında M. Hüseyinov tarafından yürütülen arkeolojik araştırmalar sonucu olarak 10 kültür tabakası bulunmuştur. Bu tabakalardan çok sayıda hayvan kemiği, felizt, çakmaktaşı, bazalt, obsidiyen, kalsedon vb. taşlardan yapılmış yontmataş aletler ve kalın kül tabakaları yaratan ocak yerleri bulunmuştur. Buluntular içerisinde olan geyik boynuzları ve bazılarının üstünde çizgiler çizilmiş ayı kafataslarının da totem inancı ile bağlı olduğu varsayılmaktadır. Avlanan diğer hayvanlara ise örnek olarak dağkeçisi, Kafkas geyiği ve domuz sayılabilir (Bahşeliyev, 2008). Kuruçay kültürünün bu mağaradaki örnekleri 1,2 milyon yıl-700 bin yıl olarak tarihlendirilir (Azerbaycan Tarihi, I. Cilt).

Azerbaycan'da 12 bin yıl önceye kadar devam etmiş Paleolitik Çağına ait yerleşim yerleri Mustye kültürünü temsil eden Damcılı Mağarası, ağırlıklı olarak ayın ve pusu kurarak avlanma süreçleri tasvir edilmiş kayaüstü resimleri ile meşhur Kobustan, Daşsalahlı, Azıkh ve renkli taşlarla yapılmış emek aletleri ile bilinen Tağlar mağaralarıdır (Azerbaycan Arxeologiyası, I. Cilt).

M.Ö. 8. bin yıla kadar devam eden Mezolitik Çağı Kazak ilinin yakınlarındaki Damcılı Mağarası ve Kobustan'daki Firuz yerleşimi ile öğrenilmiştir. Kobustan kayaüstü

resimlerinde kadınlar daha büyük ve kilolu olarak çizilmişler, fakat sayı itibarı ile erkek figürleri daha fazladır. Elinde ok ve keman tutmuş, el ele tuturak dans etmeyi çağrıştıran ve öküz şeklinde olan bu kontürler, taş üzerinde oyularak çizilmiştir. Aşağıdaki fotoğrafta Kobustan kaya üstü resimlerine örnek verilmiştir (Fotoğraf 1):

Fotoğraf 1: Kobustan kayaüstü resimleri (Azerbaycan Tarihi, I. Cilt).

Mikro ölçüde yapılan aletler de ok ucu gibi silahların kullanılmaya başladığını göstermiştir ve avcılıktaki bu başarı da hayvanların evcilleştirilmesi için zemin hazırlamış olmuştur. Bu da sonuç olarak bir nevi yiyecek bolluğuna sebep olmuş olacak ki, buna bağlı olarak da popülasyondaki birey sayısında artışların olduğu tahmin edilmektedir. Bu devirde balık avcılığı da Kobustan bölgesinde geniş bir alana yayılmıştır. Kemik ve taşlardan yapılmış aletler Mezolitik Çağ için karakteristiktir (Azerbaycan Tarihi, I Cilt).

Kafkas bölgesinde Neolitik Çağ'ı M.Ö. 7. bin yıldan başlayarak 6. bin yılın ortalarına kadar devam etmiştir. Azerbaycan'da bu devir, Gence ilinin yakınlarında olan Gillidağ, Damcılı Mağarası, Hanlar, Şomutepe, Tovuz ilinde Göytepe, Kobustan'da "Firuz", "Ovçular zağası", "Ana zağa" buluntuları ile öğrenilmiştir. Bu merkezlerde evler genel olarak yuvarlak şekildedir. Göytepe'de 2008 senesinde, F. Guliyev başkanlığında yürütülmeye başlanmış olan kazı ve radiokarbon analizleri sonucunda bu yerleşim merkezinin, M.Ö. 6. bin yılın başlangıcından itibaren 10 kültür tabakasını içerdiği açığa çıkarılmıştır.

Aşağıdaki fotoğrafta Nahçıvanda bulunan ve Neolitik Çağ kültürü mezarlığı olan Kültepe'den örnek verilmiştir (Fotoğraf 2):

Fotoğraf 2: Neolitik Çağ, Kültepe mezarlığı (Guliyeva, Bahşeliyev, 2004).

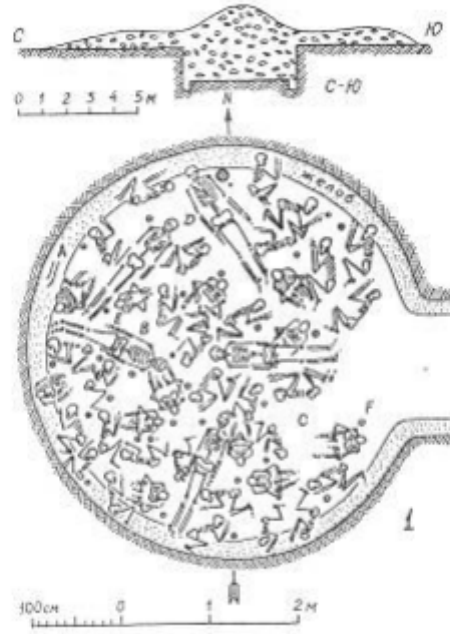
Azerbaycan'da Eneolitik (Kalkolitik) Çağı M.Ö. 6-4 bin yılları arasında devam etmiştir. Güney Kafkasya'da Kalkolitik Çağının en önemli örneklerinden olan I. Kültepe (Nahçıvan bölgesi) yerleşim yerinin kazıları 1950 yıllarından itibaren başlamıştır. Bundan başka, Kalkolitik Çağa ait diğer örnekler olarak Kür-Araz kültürünü, Alikömektepe, Göytepe, İlanlıtepe, Yanıgtepe, Babaderviş, Garaköpektepe yerleşim yerlerini örnek gösterebiliriz.

Kalkolitik Çağda mezarlar yerleşim yerlerinin içerisinde bulunuyordu. Ölüler hasırın içerisine konuluyor ve etrafına süs eşyaları bırakılarak okra bitkisi ile kırmızıya boyanıyordu. Mezarların içerisinden taş, kemik, firuze ve bakır boncuklar, sedeften hazırlanmış süs eşyaları da bulunmuştur. Kesici-delici aletler ise başlıca olarak obsidiyen ve çakmaktaşıdan yapılıyordu (Bahşeliyev, 2008).

Bu coğrafyadaki İlk Tunç Çağı Kür-Araz kültürü olarak da biliniyor. Nahçıvan'da I. Kültepe, II. Kültepe, Ovçular tepesi, Mahta Kültepesi, Halac, Arabyengice, Şortepe, Karabağ bölgesinde Karahacı, Göytepe, Üçoğlan-1 (Sarıçoban), Ağtepe, Deyirman yeri, Cüttepe, Şortepe, Hankendi yerleşimleri, mezarlık alanları ise Hankendi, Borsunlu, Üçtepe Haçınçay kurganları ile temsil edilmiştir. İlk Tunç Çağı yerleşimlerinin bir kısmı Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin üzerinde, diğer kısmı ise başlıca olarak düzlük ve nehir çevresi bölgelerde başlatılmıştır. Evler çoğunlukla yuvarlak şekilde yapılmış, insanlar tarım ve hayvancılıkla, dulusçulukla (çömlekçilik) ve metal alet yapımı ile uğraşmışlardır. 2 - 4 metre kalınlığında

olan kültür tabakaları, göçebe bir hayat yaşamadıklarının göstergesi sayılabilir (Celilov, 2013).

Hankendi kurganlarında ölümler yerleşim yerinin dışına gömülmüştür. Bu kurganlarda çoklu gömü izlenilmiştir (Fotoğraf 3) Örneğin, 119 nolu kurgan çapı 4,5 metre olan yuvarlak şekilli bir alandan ibarettir. Bu mezardan farklı yaş gruplarını temsil eden 36 iskelet açığa çıkarılmıştır. İskeletler bükülmüş, oturtulmuş veya uzatılmış şekilde bulunmuştur. Merkez kısımda sırt üstü uzatılarak gömülmüş bir birey olan bu mezardan kil kaplar, taş topuz, tunçtan hazırlanmış uçluklar açığa çıkarılmıştır. Kurganın üstü kille birbirine yapıştırılmış taşlarla kapatılmıştır.

Fotoğraf 3: İlk Tunç Çağı'na ait Hankendi Kurganının planı (Seyidov, 2012).

25 nolu mezardan ise süs eşyaları, seramik ürünlerini ve silahların yanı sıra, baş ve ayak tarafında keçi kemiklerine de rastlanılmıştır. Bu gömü sol tarafı üzerinde, bükülmüş bir şekilde gömülmüştür (Azerbaycan Arxeologiyası, I. Cilt)

A.A. İessen tarafından araştırmaları yürütülen Üçtepe kurganları en üstte toprak, daha sonra taş ve onun altında da kamış olan zeminin altından basit toprak mezar bulunmuştur (Resim). Güçlü bir yangın çıkması sonucunda mezarın iç ve örtük kısmı ciddi zarar

gördüğünden ve mezar soyguncuları tarafından önceden açılması sebebiyle mezar buluntularını incelemek pek mümkün olmamıştır.

Kür-Araz kültürüne ait olan diğer bir mezarlık da Mingeçevir ilinin yakınlarında bulunan yerleşimin mezarlık alanıdır. Geç Tunç Çağı'na ait tabakanın altındadır ve dört basit toprak mezarla temsil edilmiştir. Farklı yönlere bakan bu mezarlarda cesetler bükülmüş şekilde uzatılarak baş uçlarına kil kaplar konulmuştur.

Kobustan'da bulunan mezarlık alanlarında dörtgen şeklinde olan ve kromleksi ve üzerine resimler çizilmiş taşlarla çevrelenmiş mezarlar bulunmuştur. Mezarlar soyguna maruz kaldığından iyi bir şekilde korunamamıştır. Mezar buluntuları içerisinde geyik boynuzundan yapılmış asma, çakmaktaşıdan hazırlanmış yaprak şeklinde olan mızrak ucu, gri renkli tek kulplu, kilden hazırlanmış küçük kase parçalarına rastlanılmıştır. 3 nolu mezarın örtük taşlarının arasından her iki tarafından yontularak insan şekline benzetilmiş kireç taşıdan bir heykelcik bulunmuştur (Bahşeliyev, 2006).

Astara ilinin yakınlarında bulunan Telmankend köyündeki kurganlar güney doğu bölgesinin ölü gömme geleneklerini yansıtıyor. Farklı boyutlarda, aralarında yarım ton ağırlığında olan taşlardan oluşan 1 nolu kurganın en üst katı ince toprak tabakası ile örtülmüştür. Örtünün altında dörtgen şeklinde olan mezarın bulunduğu bu kurganda ceset iyi bir şekilde korunamamıştır. Buna rağmen, cesedin pozisyonu gözlemlenmiş, sağ tarafı üstünde, bükülmüş şekilde, yüzü batı tarafa doğru gömüldüğü tespit edilmiştir. Mezardan kil kap parçaları, saplı mızrak uçları, at kafası çizilmiş taş bulunmuştur. 2 no lu kurgan ise İlk Tunç Çağı için nadir rastlanan dörtgen şeklinde olan, dromoslu mezardır. Bu mezarın içi ve girişi taşlarla doldurulmuş, zeminine taş döşenmiştir. Mezarda iskelet bulunamamış, sadece kil kap parçaları elde edilmiştir. Kazı rehberi F.R. Mahmudov'a göre, mezar soyguncular tarafından açılmıştır (Azerbaycan Arxeologiyası, I. Cilt).

Nahçıvan'da İlk Tunç Çağı mezarlıkları Dize, Karabulaq, Hornu ve Haraba-Gilan örnekleri ile temsil edilmiştir.

Dize mezarlığı Ovçulartepesi yerleşim yerinin kuzey tarafında bulunmuştur. Mezarlar tahrip edilmiş durumdadır. Bu mezarlardan birinin iç kısmı daha iyi korunmuştur. Bu mezarın iç kısmı oval şekilde olup, nehir taşları ile örülmüş, zemini ise kille sıvanmıştır. Mezarda bükülmüş şekilde olan iki iskelet kalıntısı ve Kür-Araz kültürünün son aşamasına dahil edilen kil kaplar bulunmuştur.

Karabulaq nekropolisinde mezar kurganlarının çapı 7-12 metre arasındadır. S.H. Aşurov tarafından çalışılan bu mezarlarda yassı sal taşları üst üste konularak taş kutu tarzında

mezarlar yapılmıştır. Mezarlardan Kür-Araz kültürünün son aşamasına dahil edilen seramik ve süs eşyaları bulunmuştur (Bahşeliyev, 2011).

Culfa ilçesinin Göynük köyü yakınlarında bulunan Hornu nekropolisinde de kurgan şeklinde mezarlar yapılmıştır. Yüksek olmayan tepeler oluşturan bu kurganlar, hazine kaçakçıları tarafından dağıtılmıştır. Buna rağmen, elde edilen bulgulara dayanarak, taş kutu şeklinde yapılan bu mezarlarda kremasyon ölü gömme geleneğinin uygulandığı tespit edilmiştir.

Haraba Gilan'da Plovdağ'ın kuzey eteklerinde iki mezar açığa çıkarılmıştır. Taş kutu şeklinde yapılan bu mezarlar dikey konulan büyük sal taşlarıyla yapılmış, ilk önce ağaçlarla, daha sonra ise taş levhalarla kapatılmıştır. Mezarların birinde tekli, diğerinde ise çift gömü geleneği uygulanmıştır. İskeletler bükülmüş şekilde bulunmuştur. Mezar hediyeleri ise oldukça azdır (Bahşeliyev, 2006).

Orta Tunç Çağı, Boyalı Kaplar kültürü olarak da biliniyor. Bu dönemde yerleşim merkezleri diğer bölgelerde de bulunsa da, Nahçıvan ve Urmiya gölü etrafında daha yaygın gözlenmektedir. Nahçıvan bölgesinde olan yerleşimlerden ilk grubu, tarımcılıkla uğraşan toplumların yerleşke şeklinde kurduğu alanlardır ki, daha kalın bir kültür tabakası mevcuttur. Bu yerleşimlere örnek olarak 1. Kültepe, 2. Kültepe, Şahtahtı, Kızılburun, Şortepe'yi gösterebiliriz. İkinci gruba dahil edilen yerleşim yerleri dağlık ve dağ eteği bölgelerindedir. Bu toplumların çoğunlukla göçebe bir hayat tarzı sürmelerinden dolayı, kültür tabakası ya az toplanmış ya da tamamen yüzeysel buluntulardan ibarettir (Alibeyova, 2014). Bu dönemde tunçtan yapılmış eşyaların kullanılması ve üretimi de yaygın bir şekilde devam etmiştir (Fotoğraf 4).

Fotoğraf 4: Orta Tunç Çağı metal ürünleri (Bahşeliyev, 2007).

Nahçıvan'ın dağlık bölgelerinde Sarıdere, Kulalitepe, Kalacık, Oğlankala, Kazançı, Kuyuludağ, Kerki, Kükü, düzlük bölgelerinde 1. Kültepe, 2. Kültepe, Şahtahtı, Kızılburun, Şortepe, Karabağ'da Üzerliktepe, Karaköpektepe yerleşim yerleri, Karabulag, Güneştepe, Borsunlu mezarlıkları ve diğerleri ile temsil edilmektedir. Mezarlara daha çok yerleşim yerinin sınırları dışında rastlanmakla beraber, basit toprak, kromleks kurganlar ve kremanasyon gömme türü (Şamhor-Gedebey örneğinde) açığa çıkarılmıştır (Bahşeliyev, 2006).

Borsunlu mezarlığı extermunal mezarlık olmakla, kurganlardan oluşmuştur. Kurganlar yuvarlak ve dörtgen şeklindedir.

Şahtahtı yerleşim yerinin kuzey doğu ve güney batı tarafında iki nekropol bulunmuştur. Taş kutu şeklinde olan bu mezarlar kenarlarına büyük sal taşları konularak, üzeri iki veya bir kaç yassı taşla kapatılmıştır. Bazı mezarlar kromleksle çevrelenmiş ve üstünde kurgan yapılmıştır. Bu nekropolisin Orta Tunç Çağı için karakteristik özelliklerinden biri, mezarlarda insan iskeletine rastlanılmamasıdır.

Kızılburun nekropolunda, Orta Tunç Çağı'na ait bir kaç mezar bulunmuştur. İ.İ. Meşaninov'un araştırdığı taş kutu mezarlarda çoklu gömme geleneği uygulanmıştır. Ölüler farklı taraflara doğru ve bükülmüş şekilde gömülmüştür. Mezar hediyeleri tunç silahlar, süs eşyaları ve seramik ürünlerdir (Avşarova, 2007).

Kükü nekropolisi, yerleşim yerinin kuzey doğusunda, Kükü köyünün içerisinde. Kurgan olarak yapılan bu mezarlar V. Bahşeliyev tarafından araştırılmıştır. İçerisinde insan iskeleti bulunmayan kurganlarda, mezar hediyesinin üstünü örten toprağın üzerinde ince kül tabakasına rastlanılmıştır. 2 nolu mezarda, bir öküz iskeleti bulunmuştur.

Nahçıvan nekropolisi V. Aliyev tarafından çalışılmıştır. Dörtgen şeklinde olan ve üzeri yassı taşlarla örtülen bu mezarlarda tek ve çoklu gömü uygulanmıştır.

Nahçıvan ilinden 30 km kuzey batı tarafta olan Çalhankale nekropolisinde tekli gömüler yapılmış, kurgan örtükleri taş ve toprak karışımından ibaret olmuştur. Mezar hediyeleri olarak yaprak şeklinde tunç nize uçuğu, tunç iğneler, boncuklar ve çoğu gri renkte olmak üzere seramik ürünleri bulunmuştur (Seyidov, 2003).

Qobustan bölgesinde bulunan mezarlıkların çoğu mevcut bir çukura cesedin yerleştirilmesi, daha sonra üzerinin kireç taşı ile örtülmesi ile yapılmıştır. F.M. Muradova başkanlığında araştırmaları yürütülen bu mezarların çoğunda gömü işlemi uygulanmamış, boş mezarlar olarak tanımlanmışlardır. Bundan başka bu bölgede, Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen basit toprak ve taş kutu mezar türleri de bulunmaktadır (Muradova, 2003).

Babaderviş'de Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen tabakadan çevresi net olmayan, uçları yuvarlaklaştırılmış dörtgen mezar bulunmuştur. Mezarın batı tarafında dağınık şekilde olan insan kemikleri, doğu tarafında ise büyükbaş hayvan yavrusunun kalıntılara rastlanılmıştır. M.Ö. 16. yüzyıla ait bu mezarın güney duvarı boyunca kil kaplar dizilmiş ve tunç hançer namlusu konulmuştur (Muradova, 2003).

Orta Tunç Çağı'nın yerleşim yerleri ve mezarlıklarının araştırılması bu zaman diliminde Azerbaycan'da insanların yerleşik ve yarım göçebe hayat sürdürdüğünü göstermektedir. Hayvancılıkla uğraşmanın daha verimli olduğu coğrafi bölgelerde, örneğin, kuzey doğu bölgesinde kültür tabakasının çok az olmasına sebep olarak göçer hayat tarzı şartlarını gösterebiliriz. Orta Tunç Çağı, ekonominin gelişmesi ve toplumlar arasında olan ilişkinin daha keskin olması ile karakterize edilebilir. Örneğin, yerleşim yerlerinin etrafına duvarların örülmesi, şehir hayatının başlangıcı olduğunu söylememize ve bu duvarların da savunma amaçlı yapılmasına dair ipuçları veriyor. II. Kültepe, Qaraköpektepe, Üzerliktepe, Göytepe vd. yerleşim yerleri bu gruptadır.

II. Kültepe yerleşkesinde kalenin içerisi ve dış tarafında da yerleşimler sürdürülmüştür. Tarımla uğraşan insanlar kalenin dış tarafında yaşamışlardır. Ayrıca bu bölünme, toplumda sosyal birliktesizliğin de göstergesi olabilir. Şehrin dışında seramik üretilmesi ve metal eritilmesi için kullanılan ocak kalıntılarının ve ayrıca mısır nişastasından hazırlanmış boncukların bulunması bu yerleşim yerinin önemli bir merkez olduğunun göstergesidir.

II. Kültepe ve Qaraköpektepe yerleşim yerlerinin kale duvarları kaya taşlarının arasına küçük taşlar da konularak ve kille birbirine yapıştırılması yoluyla, Üzerliktepe ve Göytepe duvarları ise pişmemiş kerpiç ve kil ile örülme tarzıyla yapılmıştır (Alibeyova, 2014).

Orta Tunç Çağı'nda mezarların kromlekle çevrelenmesi ve gömülerin taşla karıştırılmış toprak kurganlarda gömülmesi tüm Azerbaycan'da görülmektedir. Taş kutu mezarlar ise Nahçıvan'da geniş şekilde kullanılan mezar türü olmuştur. Gemikaya'da üzerinde öküz arabası olan resimler bu devirde hayvan gücünün de kullanıldığının ve toplum hayatında bunun çok önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra, yerleşim yerleri ve mezarların araştırılması sonucunda bulunan koyun, keçi, domuz, at, köpek, öküz gibi hayvanların osteolojik kalıntılara dayanarak bu hayvanların evcilleştirildiğini ve günlük işlerde kullanıldığını söyleyebiliriz (Bahşeliyev, 2006).

Bu devirde kaya üzerinde çizilen resimler de ilgi çekicidir (Fotoğraf 5). 1969 yılında başlatılan ve V.H. Aliyev'in yürüttüğü araştırmalarda yüzlerce Gemikaya resmi tespit edilmiştir. Taş üzerinde yontulan insan, hayvan resimleri ve av sahnelerine kil kaplar üzerinde de rastlanılmıştır.

Fotoğraf 5: Gemikaya resimleri (Aliyev, 2002).

Geç Tunç Çağı, Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na geçiş dönemidir ve Azerbaycan arkeolojik kayıtlarında Geç Tunç-Erken Demir Çağı olarak karakterize edilmektedir. M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısında başlayan bu dönemde mezar bulgularında da görüldüğü üzere, toplum içerisinde sosyal farklılıklar daha da derinleşmiştir (Halilov, 2013)

Orta Tunç Çağı'nda tarımcılığın daha baskın olmasına rağmen, M.Ö. 2. bin yılda göçebe veya yarım göçebe hayvancılık daha yaygın olmaya başlamıştır (Alekberv, 1992).

Batı Anadolu Bölgesi

Bu bölgelerdeki mezar yerleri ise genel olarak yerleşimin içerisinde (intramural), örneğin, evlerin tabanı altına veya evlerin dışarısında bulunan boş alanlara, sokak altına (Kültepe örneği) olmak üzere ilk grupta ve yerleşim alanlarının tamamen dışarısında bulunmaları itibarı ile (ekstramural) iki grupta incelenmektedir.

Troia, Selçuk, Kolophon, Müskebi, Halkapınar, Panaztepe, Milet, Beşiktepe, Çandarlı, Çerkezsultaniye, Aphrodisias, Bayraklı, İzmir-Angora mezarlıklarının bulunduğu merkez olan Batı Anadolu bölgesinde yapılan araştırmalar 19. yüzyıldan beri devam etmektedir. Bu bölgede yer alan buluntu yerlerinden bazılarına ilişkin detaylı bilgiler aşağıda verilmektedir.

1- Troia (Troya, Truva): Çanakkale il merkezinin yaklaşık 30 km güneyinde, Ege denizinden yaklaşık 6 km mesafede, Kara Menderes ve Dümrek çaylarının oluşturduğu kıyı sahasına hakim olan Hisarlık yöresinde yer alır. İlk Tunç Çağı'ndan beri mezarlık olarak kullanılan Troia'da Son Tunç Çağı'na ait mezarlığın açığa çıkarılması üzerine yapılan kazılar C. Belegen ve W. Dörpfeld'in başkanlığı altında yürütülmüştür. Mezarlar intramural ve ekstramural olarak ikiye ayrılmaktadır. Troia VI yapı katında iki basit toprak mezar ve iki çömlek mezar hariç olmak üzere başka intramural mezar tipine rastlanılmamıştır (Mutlu, 2005).

Son Tunç Çağı'nda Troia'da basit toprak mezarlar, çömlek mezarlar (urneler) ve küp mezarlar olmak üzere üç mezar türüne rastlanılmıştır.

a- Basit toprak mezarlar (tablo): M.Ö. 2. bin yıl mezarlığı Troia Va yapı katına ait evlerin oda tabanları altında iki basit mezar bulunmuştur ki, bunlardan biri otuz yaşlarında olan erkek bireye aittir. Mezar hediyesi olarak bir kap, tunçtan hazırlanmış bir iğne ve kama bulunan bu mezarda gömülen bireyin beyin ameliyatı geçirdiği de tespit edilmiştir (Korfmann, 2002).

b- Çömlek mezarlar: İnamural ve ekstramural olarak bulunan çömlek mezarlarda Troia VI yapı katının geç evresi için karakteristik olan Minyas seramiği kullanmıştır. Bu mezar türlerinde çömleklerin ağzı da taş, tabak, kerpiç, kylix ve bunun gibi seramik parçaları ile kapatılmıştır. İnamural özellikte olan çömlek mezarlardan ikisi 601 nolu odada taban altında, ocağın iki yanına gömülmüş olup, bir yaşındaki bebeklere aittirler (Özgüç, 1948). Ekstramural çömlek mezarlardan sağlam durumda olan 19 mezar belirlenmiştir. J.L. Angel ve C.W. Blegen'in yayınlarını karşılaştırarak elde ettiğimiz bilgilere göre, bu mezarlarda ölü yakma geleneği de uygulanmıştır ve bulunan 19 mezardan altısının ceset halinde gömülmüş bebekler olduğu ortaya çıkmıştır. Bu mezarların tek veya ikili-üçlü olmak üzere grup

şeklinde, anakaya üzerine veya yer yer de sert killi toprak içine gömülerek etrafının taşlarla desteklendiği de araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır (Akyurt, 2014).

c- Küp mezarlar: C.W. Blegen'e göre, toplumda daha saygın kişilere ait olan bu mezarlar anakayaya açılmış çukurlar içine yerleştirilmiş dört iri küpten ibarettir. Seramik, insan kemiği parçaları, hayvan dişleri buluntular arasındadır (Akyurt, 2014).

Troya'da cesetlerin gömülmesi ve yakılması gibi iki ölü gömme biçimi belirlenmiştir. Toprak veya çömlek mezarlara hoker şeklinde gömme geleneği uygulanan bebek mezarlarından intramural olanlarına birer gömme yapılmasına rağmen, ekstrumural 8 mezarda ikili veya üçlü gömülere rastlanılmıştır. Yetişkinlerin de ceset şeklinde gömüldüğünü kanıtlayan kemiklerden ikisi büyük olasılıkla, kadın bireylere aittir. Bundan başka, bir yetişkin ve bir genç erkeğe ait buluntular da saptanmıştır (Özgüç, 1948).

Troia'da bulunan urnelerin bazılarında tek, bazılarında ise cinsiyet farkı olmadan kadın, erkek veya çocuğun ikişer olarak gömüldüğü tespit edilmiştir (Üstüner, 2003). 8 nolu mezar buluntularına ve diğer mezarlarda bulunan bebeklerin yaş gruplarına ayrılması ile yürütülen araştırmaların sonucunda bir yaşından küçük bebeklerin yakılmadan gömüldüğü kanaatine varılmıştır. 2 nolu urnede yakılmış kemik buluntuları yetişkin bir kadına aittir. Kemiklerde keskin bir aletle kesildiğini gösteren izlerin olması, parçalama işleminin ağız yuvarlak bir şekilde olan testiye konulabilmesi için yapıldığı ihtimalini ileri sürer (Akyurt, 2014). Boyutunun küçüklüğü nedeniyle 7 nolu urnenin içinde ceset halinde gömülebilmesi mümkün olmayan bir erkeğe ait yanmamış kemiklere rastlanılmıştır. Bir kadına ait yanık kemiklerin de bulunduğu bu urnede, erkek bireyin çürüdükten sonra mı gömüldüğü veya ikinci gömünün mü yapıldığı meselesi tartışmalıdır. Ancak ikinci gömü yapılması ihtimali kemiklerin durumuna bakacak olursak biraz daha yüksek ihtimallidir (Özgüç, 1948). D. Rawson, yarı yanmış insan ve hayvan kemikleri, benzer seramik parçaları gibi çeşitli verilere dayanarak, mezarlık alanının güney ve batı tarafında olan alanlarda cesetlerin yakıldığı fikrini öne sürmüştür.

İlk kullanım evreleri M.Ö. 15. yüzyılın ikinci yarısından başladığı düşünülen Troia mezarlığında bununla beraber, mezarların önemli bir kısmının tahrip olması sebebiyle, tam olarak kullanım süreci izlenememektedir. Bu nedenden dolayı, mezar buluntularının verdiği bilgilere dayanarak bir tahmin yapmak mümkündür (Mutlu, 2005). Mezar buluntuları olarak çoğunluğu tunç halka ve iğneler teşkil eder.

Gömme geleneği uygulanan toprak ve çömlek mezarlardan bebeklere ait olanlar buluntu açısından zengin değildir. Bazı mezarlardan seramik ürünleri ve deniz kabuğu bulunmuştur.

Yakma geleneği uygulanan mezarlardaki sayıca fazla olmayan seramik ürünlerine bakacak olursak, bunlar içerisinde fincan, üzengi kulplu kap , üç kulplu çömlek, Grs ve Minyas ve “Tan Ware” örneklerinde çanak ve kylix , aynı şekilde olan maşrapa dikkat çekiyor (Akyurt, 1998). Mezar buluntuları olarak urne mezarların içinde ve etrafında bulunan hayvan (keçi, at, sığır, koyun ve kuş) kemiklerine de rastlanılmıştır (Akyurt, 2014).

Kadın ve çocuk mezarlarında bulunan, fildişi, akik ve cam hamurundan yapılmış farklı geometrik şekillerdeki (küre, silindir, oval) boncukların yanı sıra, bu mezarlarda iğne, tarak, ağırşak ve kuvars da dikkat çekmektedir (Akyurt, 1998).

2- Panaztepe: Ege bölgesinde bulunan bu mezarlık, İzmir il merkezinin kuzeybatısında, Kesik köyünün batı tarafında uzanan tepenin kuzeydoğu yamacındadır. Mezarlıkta urne, taş sanduka, küp ve oda mezarlar bulunsa da, egemen mezar türü farklı planlardaki ve buluntu açısından daha zengin olan oda mezarlardır.

a- Küp mezarlar: Mezar çukuruna yatay bir şekilde yerleştirilen 11 küp mezardan ikisi sağlam durumda bulunmuştur. Ağzı iri yassı taşlarla kapatılmış mezarlar boyutuna göre de farklılık taşımaktadır (Erkanal, 1987).

b- Sanduka mezarlar: “Kutu mezarlar” olarak da bilinen bu mezarların içi boş durumda bulunmuştur. A. Erkanal ve H. Erkanal’a göre, deniz kıyısına yakın yerde bulunan bu mezarlar hayatını denizde kaybetmiş olanlar için yapılmıştır ve sembolik anlam taşımaktadır (Erkanal ve Erkanal, 1986).

Panaztepe’de yakma ve gömme olmak üzere iki gömü türüne rastlanılmıştır. Aile mezarı olarak kullanılan oda mezarlarında gömülen bazı iskeletlerde kısmı yanık izleri görülmüştür. Mezarın diğer bir cesedi gömmek için açıldığı zaman boş yer açılması gibi amaçlarla içinde bulunan gömünün yakıldığı düşünülmektedir. Mezarlardaki kırk beş gömüden otuzunun erişkin olduğu saptanmıştır (Erkanal, 1988).

Panaztepe mezarlarında bulunan hediyeler içerisinde çanak çömlek, kolye taneleri, mühürler, tunç silah ve kesici aletler bulunmuştur. Bu buluntular içerisinde mühürler özellikle dikkat çekmektedir. Üzerinde antik Yunanistan’da kullanılan işaretler bulunan mühür de mezar hediyeleri içerisinde yer almaktadır. Bundan başka, bileklik şeklinde kullanılan mühürlerin yanı sıra, tunçtan yapılmış mühür de bulunmuştur. Urne mezarlarının içerisinde yakma ölü gömme geleneği uygulanan kemiklerin yanı sıra, ağırşak şeklinde kolye taneleri de bulunmuştur (Akyurt, 2014).

3- Milet: Atena tapınağının yaklaşık 1,5 km güneybatısında, antik Miletos şehrinde, Değirmen-tepe’nin güneybatı eteklerinde, H.Th. Wiegand başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarında ektramural bir mezarlık alanı bulunmuştur.

1907 yılında bulunan bu mezarlıkta, 11 kaya, 6 adet ise kuyu mezar türü bulunmuştur. Kral mezarı olarak da bilinen bu kuyu mezarlar, derinliği 3-4 metre olabilmekle beraber, dikdörtgen şeklindedir ve üzeri önce taşlar, daha sonra ise ahşapla kapatılmıştır (Akyurt, 2014).

Mezar buluntularına göre Müskebi mezarlığı ile benzeyen Milet mezarları, içlerinde bulunan (daha sonra 2. Dünya Savaşı sırasında kaybedilen) seramik ürünlerine göre GH III B-C (1300-1100) dönemine tarihlendirilmektedir. Mezar buluntularından sadece bir at gemi yayınlanmıştır (Akyurt, 2014).

4- Beşiktepe: Troia mezarlığının 7 kilometre güneybatısında, Yeniköy köyünün 2 km güneyinde, Yassitepe'nin 250 metre güneydoğusundadır. 1984-1987 yılları arasında M. Korfman başkanlığı altında kazı araştırmaları yapılmıştır. Çoğu önemli bir derecede tahrip olmuş bu mezarlıkta yüz mezar saptanmıştır. Etrafı taş duvarlarla çevrili bu mezarlık alanının içerisinde de çapları 1.5 metreye kadar olan taş çemberler mevcuttur. Araştırmacıya göre, bu çemberler içerisinde ceset olan küplerin gömülmesi için yapılmıştır (Korfmann, 1986).

Beşiktepe'de bulunan mezar türleri:

- a) Çömlek (urne) mezarlar
- b) Küp mezarlar
- c) Taş sanduka mezarlar
- d) Megaron planlı oda mezarlar
- e) Kerpiçle çevrili mezarlar olmak üzere beşe ayrılırlar.

Mezarlık alanında altı çömlek mezar bulunmuş, sekiz urne mezar ise yayınlanmıştır. Beşiktepe'de bulunan mezar türü Troya'daki aynı tür mezarlarla benzerlik içersindedir. İçerisinde herhangi ceset kalıntısına rastlanmayan bu çömleklerin denizde veya savaşta ölenlerin ve cesedi bulunamayanların anısına yapılmış birer sembolik mezar olduğu düşünülmektedir. Bundan başka, eğer cenin ve bebek cesetleri gömülmüşse de, bulunduğu coğrafi ortamdan dolayı, nemi kolayca geçirebilen bu çömleklerin herhangi bir kalıntıyı koruyamamış olması da olasıdır. Çömleklerde rastlanan yağ kalıntılarının da verdiği bilgilere göre, bu kapların günlük hayatta da kullanıldığı düşünülmektedir (Korfmann, 1986).

Mezarlık alanında kullanılan iri küpler dar veya geniş ağızlı olup, genelde gövdeleri kabartma şeklindedir. Büyük çoğunluğu oluşturan bu mezarlarda cesetler genellikle çift olarak gömülmüştür (Akyurt, 2014). Küp mezarlar yerleştirilirken genel bir yön birliğine uyulmuştur. Küplerin ağzı taşlarla kapatılmış ve aynı zamanda etrafına da küçük taşlar konulmuştur. Bu taşların üzerinde ise toprak tepeciği yapıldığı, zamanla bu toprağın aşınmaya maruz kaldığı düşünülmektedir. Mezarlar belirli aralıklarla, birbirini kesmeden alana

yayılmışlardır, buna sebep olarak da mezarlara toprak yüzeyinde belirleyici işaretlerin konulduğu düşünülmektedir. Bir çift bireyin gömüldüğü, özenle hazırlanan 1 nolu mezarın buluntuları ise, sosyal anlamda farklı kişilerin daha özel bir şekilde gömüldüğünü göstermektedir (Korfmann, 1987).

Beşiktepe mezarlık alanında ceset olarak gömme ve yakma olarak iki gömü türüne rastlanılmıştır. Ceset olarak gömme uygulamasında, ölümler küp mezarlarda hoker şeklinde, başları küpün yukarı veya aşağısına gelmek üzere, sanduka mezarlarda ise dorsal şeklinde gömülmüşlerdir. Bir küp mezarda rastlanan beş bebek iskeleti veya diğer örnekleri de inceleyecek olursak, onların ya birlikte ya da bir yetişkinle beraber gömüldüklerini görebiliriz (Akyurt, 1998). İkinci gömü türünde ise yakılmış ceset kalıntıları urnelerin içine yerleştirilmiş, bu urneler ise toprağa veya büyük boy bir küp içerisine gömülmüşlerdir. 1 nolu megaron oda mezarda urne odanın tabanı üzerinde bırakılmıştır. Genel olarak ise 12 yakma gömme örneğine rastlanılmıştır (Korfmann, 1986).

Beşiktepe mezar buluntuları çanak, testi, Toria mezarlığında bulunan örneklerle benzer şekilde kaidesinde delik olan kylix parçası, çanak, altın, akik, kemik boncuklar, tunçtan yapılmış bıçaktan ve aynı materyalden olan iğne, halhal, bilezik, küpe gibi süs eşyalarından, düğme şeklinde olan küçük taş mühürden, fildişi veya kemikten yapılmış mühürlere ibarettir. 1 nolu odada bulunan ve kısmen yanmış olduğu gözlemlenen bir kılıç da ölünün eşyaları ile beraber yakıldığına kanıttır. Beşiktepe mezarlığı, M.Ö. 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Korfmann, 1987).

Güneybatı Anadolu Bölgesi:

1- Karataş: Teke yarımadasının Elmalı ilçesinin yakınlarında, Semayük'ün 1,5 km batısında bulunuyor. Mezarlıkta 1967 senesinde M.J. Mellink başkanlığı altında başlayan kazı sonucu olarak Geç Tunç evresine ait üç mezar bulunmuştur. Bulunan her üç mezar da ağızları taşlarla kapatılmış küp mezar şeklindedir. 2 nolu mezar istisna olmakla, diğer mezarlarda küpler eğik bir şekilde konulduktan sonra, ağızının etrafına da biraz daha küçük taşlar dizilmiştir. 2 nolu mezarın ise üzeri en son olarak taş yığını ile örtülmüştür (Mellink, 1967).

Ayakları küpün aşağısına doğru gelecek biçimde ve hoker şeklinde gömü uygulanan bu mezarlarda ceset gömme geleneği gözlemlenmiştir. Kazı başkanına göre, M.Ö. 1800-1600 yıllarına tarihlendirilen bu mezarlardan birinde Kültepe bölgesi çanak örnekleri ile benzerlik taşıyan bir çanak örneği elde edilmiştir. Erkek bir bireye ait bu mezarda kafatasının yanında küçük bir tunç halka da bulunmuştur. Kadın bir bireyin kalçası etrafında ağırşak bulunan diğer bir mezarda ise ölü hediyesinin tipik bir Hitit örneği olduğu belirtilir (Mellink, 1968).

2- Bağbaşı: Karataş mezarlığından 500 m kuzeyde bulunan bu alanda M.J. Mellink tarafından yürütülen kazılar sonucunda Geç Tunç evresine ait bir mezar saptanmıştır. Doğu-batı yönünde olan, sadece alt kısmı korunan küp mezar M.Ö. 2. binin ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Bir kadına ait olduğu düşünülen bu mezarda cesedin doğrudan gömülme geleneği söz konusudur. M.Ö. 1800-1600 yıllarına tarihlendirilen mezarın içerisinde bir çömlek ve kırık seramik parçası ele geçmiştir (Mellink, 1969).

Geçiş Bölgesi:

Batı ve Kuzey Anadolu arasındaki kuzey-güney doğrultusunda olan alanlar Geçiş Bölgesi olarak ele alınmıştır.

1- Kusura: Afyonkarahisar'ın 45 km güneybatısında, Kusura köyü civarındaki Kusura'da yürütülen kazılar 1935-1937 yılları arasında, W. Lamb başkanlığında yapılmıştır. Kusura'da Son Tunç Çağı'na ait basit toprak mezarlar ve mezar oldukları tahmin edilen küpler bulunmuştur. Bulunan beş basit toprak mezar bebeklere aittir ve bir mezarda bebeğin kafatasının üzerinde taş vardır. Bu taşın bilinçli bir şekilde konulduğu düşünülmektedir. Bundan başka, Kusura C evresine ait, biri kadın, diğeri erkek olmak üzere, kafatası ve az sayıda kemikleri bulunan tahrip olmuş mezar kalıntıları da bulunmuştur (Mutlu, 2005).

Kusura bölgesinde ele geçen 10 küp mezardan beşi Son Tunç Çağı'na aittir. Özgüç'e göre, bu tarz (saman ve kum karıştırılmış, kırmızımsı gri ve kırmızı kahverenkli) küplerin sadece ölü gömme için yapılıyordu (Özgüç, 1945). W. Lamb ise bu küplerden birinin içerisinde çok az sayıda kemik kalıntısına rastlamış ve bunların insana ait olduğunu söylemiştir. Elde edilen verilerle, bu küplerin küp mezar olarak kullanıldıkları düşünülmektedir (Lamb, 1937). M.Ö. 2000-1600 yıllarına tarihlendirilen bu mezarlarda ölülerin ceset halinde gömüldükleri bilinmektedir (Akyurt, 1995).

2- Yanarlar: Afyon ilinin 30 km uzağında, Seydiler köyünün 1,5 km güneyindeki "küp yeri" olarak bilinen ve Son Tunç Çağı'na tarihlendirilen 41 küp mezar bulunmuştur. 1975-1976 yıllarında yürütülen kazılara K. Emre başkanlık yapmıştır. Mezarlığın ait olduğu yerleşim yeri bulunmadığından, onun erozyon nedeniyle tahrip olduğu kazı başkanı tarafından dile getirilmektedir (Akyurt, 1995).

Beşiktepe örneğinde olduğu gibi, belirli aralık ve düzenlemeye göre yapılmış, bir birini kesmeyen küp mezarların, toprak üzerinde yüzeysel belirtisi olduğu ancak bu belirticinin dayanıklı olmaması nedeniyle günümüze kadar ulaşamadığı tahmin edilmektedir. 21'i sağlam şekilde olan mezarların çukurları küplerin boyları dikkata alınmak suretiyle 1,5-2 metre genişlikte açılmıştır (Emre, 1978). Ceset halinde gömme geleneği uygulanan

mezarlardan birinde kalıntıların gri renk almasına sebep olarak Kültepe örneğinde olduğu gibi, 'tathir' işleminin uygulanmış olabileceği düşünülmektedir (Akyurt, 2014). Bir küp içerisinde herhangi bir iskelet kalıntısına rastlanmamıştır. Diğerlerine göre daha küçük bir boyutta olan bu mezarın kazı başkanınca, bir bebeğe ait olduğu düşünülmektedir. Kemiklerin tahrip oluşu nedeniyle kesin bir değerlendirilme yapılamamasıyla beraber, 19 nolu mezara üç bireyin gömüldüğü düşünülmektedir (Emre, 1978).

Yanarlar mezarlık alanında 28 nolu mezarda bulunan vazo haricinde, diğer seramik ürünleri küp mezarların dış tarafına bırakılmıştır. Çanak, en büyük grubu oluşturan yonca ağızlı testiler ve mezar hediyesi olarak ender rastlanan ibrikler buluntular arasındadır (Emre, 1978). Süs eşyası olarak yuvarlak, topuz, silindir ve kırık başlı iğneler, tüm örnekleri tunçtan yapılmış olan halkalar, fayans, cam hamuru, dağ kristali, akik, cam, mermer kolye taneleri bırakılmıştır. Kurs biçiminde olan aplik ise tek altın buluntudur. Ağırşaklar ve aşık kemikleri de mezar buluntuları sırasındadır (Emre, 1978).

Orta Anadolu- Orta Karadeniz Bölgesi

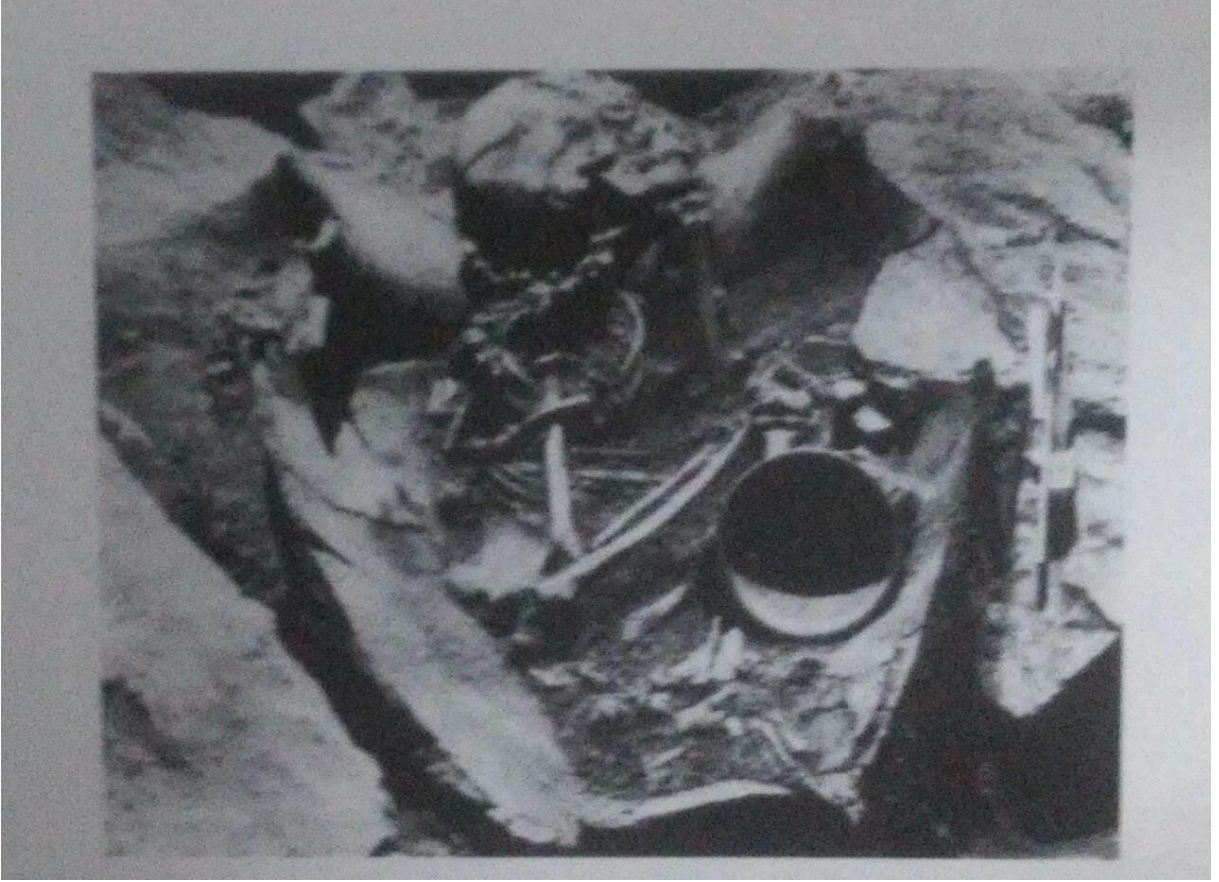
Orta Anadolu, doğu taraftan Anadolu'nun dağlık bölgesi, batı tarafından ise Sakarya nehri, güneyden ise Toros dağları ile sınırlanır. Doğu tarafta başlangıcı sınırlandıran Kızılırmak nehrinin çevresi, Orta Karadeniz de dahil olmak üzere, Son Tunç Çağı döneminde kültürel bir bütünlük göstermektedir.

Bu bölgede yer alan Ilıca, Alişar, Konya Karahöyük, Kazankaya, Maşat Höyük, Alacahöyük, Boğazköy, Kültepe, Polatlı, Karaoğlan kazıları bölgenin M.Ö. 2 bin yıl tarihine ait önemli bilgiler vermektedir.

1- Alişar: Yozgat il merkezinin güneydoğusunda, Alişar köyünün 2,5 km kuzeyinde yer almaktadır. Mezarlıkta ele geçen 47 mezardan çoğu taban altına gömülmek üzere, intramural mezar tipine aittir. Son Tunç Çağı evresinde Alişar'da basit toprak mezarlar, taş sanduka, küp mezarlar, üzeri seramik parçalar konulmuş mezarlar olmak üzere dört mezar türü vardır.

a- Basit toprak mezarlar: Alişar'da bulunan 16 basit toprak mezarda yön birliğine rastlanılmamıştır. Çocukların hoker, yetişkinlerin hem hoker hem de dorsal şeklinde gömüldükleri tespit edilmiştir. Etrafı üç sıralı taşla örülmüş duvar olan 16 nolu mezarda rastlanan çift gömüde yetişkinlerden biri kadındır. H.H. von der Osten'in yürüttüğü bu araştırmalarda, 4 nolu mezarın da diğeri gibi etrafı çevrili olarak küçük bir oda oluşturduğu kanaatine varılmıştır. Bu şekilde olan odaların Alişar'da sık sık görülmesi onların sadece mezar olarak kullanılmadığının da göstergesi olabilir (Osten, 1937).

b- Küp mezarlar: Alishar'da 23 küp mezar bulunmuştur ki, bunlar da tek ve çift küp mezar olarak kullanılmıştır (Fotoğraf 6)

Fotoğraf 6: Alishar mezarlığında bulunan küp mezar (Akyurt, 1998)

10 mezarda görülen tek küp gömme şeklindeki mezarlarda yön birliğine rastlanılmamıştır. İlk önce baş kısmı küpün içerisine yerleştirilmiş, bazılarında ise çift gömü uygulanmıştır. Boyut farkı olan bu küplerde çocuklar hoker, yetişkinler ise hem hoker hem de dorsal şekilde gömülmüşlerdir (Akyurt, 1998). İki küpün ağız ağıza getirilmesi ile oluşturulan çift küp mezarların 13 örneğine rastlanılmıştır. 10 ve 11 nolu mezarlarda çift gömü uygulanmıştır. 12 ve 13 nolu mezarlarda cesetin ayakları üçüncü bir küp içerisine yerleştirilmiştir. 8 ve 9 nolu mezarların üstü kerpiçle örülmüştür. Sadece 2 nolu mezarda çocuk cesedi bükülmüş şekildedir. Bu mezar şeklini diğerinden ayıran başka bir özellik ise geri kalan 12 mezarda yaş ve cinsiyet farkı yapılmaksızın dorsal şekilde gömülmeleridir (Oğuz, 1935).

c- Taş sandık mezar: Alishar'da ikinci kültür katında oda tabanı altında tek örnek bulunmuştur. Yassı taşlarla inşa edilen bu mezarın üstü seramik parçaları ve taşlar ile üçgen

şekilde kapatılmıştır. Yarım hoker şeklinde yatırılan cesedin başı kuzeybatı tarafındadır (Mutlu, 2005).

Alişar'da toplam 58 birey bulunan bu intramural gömülerde cesetlerin doğrudan gömüldüğü belirlenmiştir. Küp mezarlara dahil edilen çift mezarlarda daha zengin buluntulara rastlanılmıştır. Bebek mezarlarından altın, gümüş, tunç ve kurşun halkalar, tunç bilezikler, tunç iğneler elde edilmiştir. Bu iğneler erkeklerin gömüldüğü mezarlarda da tespit edilmiştir. Bundan başka, erkek mezarlarında bilezik, küpe gibi süs eşyalarının da bulunması, onların erkekler tarafından da kullanıldığının göstergesi olabilir. S. Wheeler, tunç iğnelerin erkek mezarlarında da bulunmasını, Alişar'a özgü olarak değerlendirmiştir (Akyurt, 1998). 10 T mezarlarında ele geçen diğer mezar hediyeleri içine sıvı maddeler konulabilen seramik örnekleridir. Kuş biçiminde olan bir çanak Anadolu'da ilk örnektir (Oğuz, 1935).

Güney Anadolu Bölgesi

Toros dağlarının güney tarafındaki bölgede yer alan Gözlü Kule'de yürütülen araştırmalar, bölgenin ölü gömme kültürü hakkında az da olsa bilgi edinmemize sebep olmuştur.

1- Gözlü Kule: Kuzey tarafından Toros dağları olan, Çukurova'nın batı tarafında bulunan Gözlü Kule'de dönemle alakalı kıstılı da olsa bilgiler elde edilmiştir. H. Goldman başkanlığında yapılan kazılarda, höyüğün güneybatı tarafında Son Tunç Çağı'na ait iki evreli teras evlerinin bulunduğu alanda, duvar altında intramural mezar bulunmuştur. Mezarda küçük boyutlu bir çömlek urne olarak kullanılmıştır. Mezarda yakarak gömme geleneği kullanılmıştır. Kazı başkanı tarafından M.Ö. 1650-1459 yıllarına tarihlendirilen bu gömü bir bebeğe ait kalıntılardan ibarettir (Goldman, 1956).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi

Fırat nehrinin aşağı akarlarında bulunan mezarlıklar Son Tunç Çağı'nın ölü gömme gelenekleri hakkında bazı bilgiler vermiştir.

1- Karkamış: Gaziantep ilinin Suriye sınırında, Fırat nehri akarlarında bulunan Karkamış'ta kazılar C.L. Woolley tarafından yürütülmüştür. Ölüler ceset halinde gömülmüş, mezarlarda iskeletler karışık şekilde bulunduğu için, diğer bilgileri alabilmek güç olmuştur (Woolley, 1952).

Mezar türleri olarak basit toprak mezarlar, çömlek, taş sanduka ve kaya mezarları bulunmuştur. Çömlek mezarlarda mezar hediyelerine rastlanılmamıştır. Höyüğün güneydoğusunda, 2 açma arasındaki taş sanduka mezarda bir iskelet bulunmuştur. İğne,

boncuk, çömlek, kadeh, tunçtan yapılmış hançer ve mızrak uçları mezar buluntuları arasındadır (Akyurt, 2014). Kayayı oyarak yapılan, merdivenle girilen kaya mezar 1,80x1,80 boyutlarındadır. En az 7 bireyin kemikleri karışık olarak ele geçirilmiştir, mezar hediyesi olarak üç vazo bırakılmıştır (Woolley, 1952).

2- Tell Açıana: Amik ovasının batısında bulunan Tell Açıana'da C.L. Woolley başkanlığında yapılan kazılarda Geç Tunç Çağı'na ait 8. yapı katından itibaren ceset gömme ve yakma geleneğinin uygulandığı, toplam 128 bireyin gömüldüğü intramural mezarlar bulunmuştur (Akyurt, 1998).

Tell Açıana'da basit toprak mezar, urne, çömlek mezar, küp mezar ve ahşap sanduka mezar türlerine rastlanılmıştır. Bu mezarlar, oda tabanları altına, evlerin yakınlarındaki alanlara ve bazen çöp çukurlarına yapılmıştır (Woolley, 1955). Her yapı katında rastlanan basit toprak mezarlarda yön birliği yoktur. Toplam 96 örnek olmak üzere en yaygın mezar türüdür. Bu mezarlarda çift ve üçlü gömü uygulanmıştır. Bebek ve çocuklar yetişkinlerle birlikte gömülmüşlerdir. Cesetler dorsal, yarı hoker ve hoker şekilde bulunmuşlardır (Özgüç, 1948). Çömlek mezarlarda kullanılan kaplar genellikle mutfakta kullanılan derin kaplar arasındadır. Toplam sayısı 12 olan bu mezarlarda çömleğin ağzı bir tabakla kapatılmıştır. 9 nolu mezarda mezar kabı olarak amforanın yarısı kullanılmıştır. Sadece bu mezarda çift gömü yapılmıştır. Üstte bebek ve bir kadına ait kafatası, alt tarafta ise diğer kemikler bulunmuştur. Woolley, kabın özellikle yetişkin bir kadın için küçük olacağı gerekçesiyle, bu gömünün etler kemikten ayrıldıktan sonra uygulandığı kanaatini taşımaktadır (Akyurt, 2014).

Urne mezarlarda iri bir çömlek parçası, yonca ağızlı testi veya amphora kullanılmıştır. Toplam sayısı 10 olan bu mezarlarda kremasyon geleneği ve tekli gömü uygulanmıştır. Kalıntıların birinin çocuk, birinin yetişkin ve üçünün genç bireylere ait olduğu düşünülmektedir. Bir adet bulunan küp mezar ise 4. yapı katında gömülmüştür. Ahşap sanduka mezarlar iki örnekle temsil edilmektedir. 7. yapı katında bulunan mezar, Yarım Lim sarayının orta bölümündeki iki evreli odada yer almaktadır. Merdivenle inilen bu odanın taş kapısı kapatılmış ve oda toprakla doldurulmuştur. Güneybatı duvarı önünde ahşap sandık içerisinde, (Fotoğraf 7) her köşesinde bir kafatası, ortada bacakları bulunan, dört iskelet bulunmaktadır. Sandukanın üzerinde ise bir çocuğa ait kafatası konulmuştur. Odanın kuzey köşesinde ise, kül, kömürleşmiş odun, yanmış hayvan kemikleri üç adet çömlek ve dört adet vazo bulunmuştur. Araştırmacılar, bu gömü hakkında, bir temel adağı veya Orta Ugarit 2 dönemi hipojeleri ile alakalı olduğu konusunda tartışma içerisindedirler. Woolley, cesetlerin omuz yanında bir veya iki iğnenin bulunmasının cesetlerin üzerinde giysileri olduğu halde gömüldüğünün bir göstergesi olduğunu dile getirmektedir. Süs eşyası olarak, tunçtan

hazırlanmış küpeler, yüzükler, halhal, akik, kristal, amber, kalsedon boncukları ele geçirilmiştir. Basit toprak mezarda bulunan altın küpeler, keçi başı, aslan başı, tavşan ve ay şeklinde olan frit amuletler nadir bulunan mezar hediyeleridir. Mezar buluntuları arasında, bundan ziyade, silindir mühürler, ikisi camdan yapılmış toplam beş kadın figürü, seramik ürünlerinden ise çoğunlukla tabak ve çanaklar, şişe, testi, kadehler, ve benzeri eşyalar ele geçirilmiştir (Akyurt, 1998).

Fotoğraf 7 : Tell Açana, Aşhap sanduka mezar (Akyurt, 1998)

3.2. Azerbaycan'da Buluntu Alanları

Nahçıvan Bölgesi

Nahçıvan bölgesi Güney Kafkas yaylasının güney doğu tarafında bulunan Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Paleolitik devirden başlayarak modern çağa kadar farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış bu bölge elverişli bir coğrafi alana sahiptir. Genel sınır uzunluğu 398 km olan bu bölgenin Türkiye Cumhuriyeti ile olan sınırı 11 km olmakla Araz nehri boyunca uzanmaktadır (Babayev, 1999).

Zengezur ve Dereleyez dağ silsilelerinin Araz yaylasına doğru olan uzantılarıyla ortaya çıkmış olan vadiler ve yaylalar tarımcılık ve hayvancılık işleri ile uğraşmak için uygun bir coğrafi ortam yaratmıştır. Nahçıvan vadileri boyunca uzanan yollar ticari ilişkiler, harp

yürüşleri ve göç yollarının bir parçası olması nedeniyle mali ve stratejik önemini günümüzde dahi kaybetmemiştir.

Nahçıvan'ı diğer bölgelerle bağlayan diğer önemli yol Nahçıvan-Sederek istikametinde olan ve yapılış tarihi Urartu devleti tarihi ile bağdaştırılan, Sederek ili yakınında bulunan su kanalının paralelindeki yoldur. Bu yol ve su kanalı tesislerinin dağ yamacı boyunca ve kale tipli yerleşim merkezlerinin de yakınlarda olması onların korunması ve kontrol altında tutulabilmesi amacı taşıdığına göstergesi sayılabilir (Halilov, 2013).

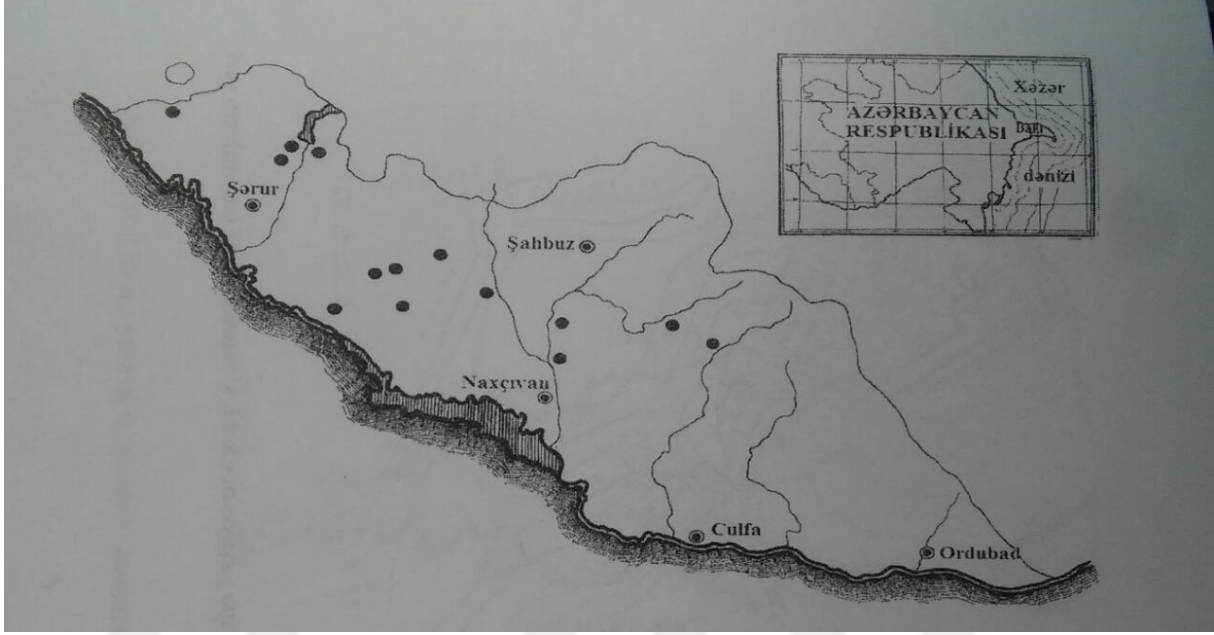
Nahçıvan bölgesinde M.Ö. 4. bin yılın sonlarından başlayarak tunçun bakırın yerine geçmesi ile başlayan Tunç Çağı M.Ö. 2. bin yılın sonlarına kadar devam etmiştir. Emek aletlerinin, süs eşyalarının ve silahların büyük çoğunluğunun tunçtan yapıldığı bu çağ üç aşamada değerlendirilir:

İlk Tunç Çağı M.Ö. 4. bin yılın ikinci yarısından, m.ö. 3. bin yılın sonlarına kadar devam etmiştir. İnsanların sayısında da önemli derecede artış olan bu devirde, insanlar, yuvarlak şekilde yapılmış evlerde yaşamışlar.

M.Ö. 3. bin yılın sonu ve M.Ö. 2. bin yılın ortalarını kapsayan Orta Tunç Çağı “Boyalı kaplar” kültürü olarak da biliniyor. 1. ve 2. Kültepe, Şahtahtı, Kızılburun, Nehecir, Şortepe ve diğer yerleşim merkezlerinde yürütülen araştırmaların bu çağın öğrenilmesi açısından büyük katkısı vardır.

Siklopik inşaat örnekleri ile bilinen Son Tunç Çağı M.Ö. 14.-12. yüzyıllar boyunca Nahçıvan bölgesinde devam etmiştir. 1. Kültepe, Sarıdere, Gemikaya, Sumbatan ve diğer yerleşim merkezleri ile bilinen bu devir, yerini Demir Çağı'na bırakmıştır.

1- Kültepe: Nahçıvan şehrinde 8 km kuzey batıda, Nahçıvançay nehrinin sol sahilinde, Babek ilçesinin aynı isimli köyünde bulunmaktadır. Toplam genişliği 1.5 hektar arasındadır. İlk araştırmalara 1904 yılında başlanılmıştır. Bu buluntular Tiflis’ te olan Kafkaziya müzesine teslim edilmiştir (Harita 4).

Harita 4: Nahçıvan'da Geç Tunç-Erken Demir Çağı'na ait merkezler (Seyidov, 2002).

Kültepe kazısı daha sonra 1951-1964 yıllarında Hebibullayev'in başkanlığıyla sürdürülmüştür. Kalkolitik çağından erken demir devrine kadar ele alacak olursak, 22.2 metre kalınlığı olan 4 medeni tabaka öğrenilmiştir (Abibullayev, 1982). Yerleşimin Orta ve Son Tunç Çağı katmanları 1.5- 2.5 ve 3.5- 4.5 m aşağıda yer almıştır.

Erken Demir Devrine (M.Ö. 11-8 yüzyıllar) ait dördüncü tabakası 1.5 m kalınlığında, derinliği ise 1,5-2,5 m arasındadır (Hebibullayev, 1959). Bu tabaka diğerleriyle kıyaslandığında küçük bir araziye kapsıyor ve bunun sebebi olarak burada yerleşkenin çok uzun sürdürülmemesi ve tabakanın en üst kısımda olduğundan daha çok aşınmaya maruz kalmasını gösterebiliriz. Bu nedenle de açığa çıkarılan duvarlar çok iyi bir şekilde korunmuş değildir. Buna rağmen onların dörtgen olduklarını, taş ve çığ kerpiçe yapıldığını, zemine ise taşlar konulduğunu söyleyebiliriz. (Halilov, 2013).

Bu tabakanın buluntuları sırasında iri ve küçük boynuzlu hayvan kemikleri, ateş yerleri, seramik buluntular, boyalı kapları gösterebiliriz. Hayvan kemiklerinin çok sayıda bulunması, burada tarımın yanı sıra hayvancılık yaptıklarının göstergesidir (Hebibullayev, 1959).

Seramik ürünleri arasında, çoğunlukta olanlar, kırmızı renklilerdir ve çarklı aletlerin yardımıyla yapılmıştır. Genel olarak ince, bazen ise bir az büyük kum karışımı olan gilden yapılan bu kaplar iyice pişirilerek hazırlanmıştır. Bazılarının dış tarafı iyice cilalanmış, bazılarının ise sadece düzleştirilmiştir (Avşarov, 2005).

Gri renkli seramik ürünleri çoğunlukla desensizdir. Ağzının kenarında çıkıntısı olan kaselerden birinin üzeri kalleniyur desenlidir. Benzer örnekleri Şahtahtı ve Kızılvang'de bulunan kaseler Erken Demir çağında geniş yayılmıştır. Bu kaselerin üzerinde yuvarlak boyunca yerleştirilen kalleniyur dizayın, araştırmacıların fikrine göre, güneşin sembolüdür. Güney Kafkas'da sık sık rastlanan bu sembol toplum arasında Güneşe olan inancı gösterebilir (Bahşeliyev, 2006).

1. Kültepe yerleşkesinin m.ö. 11-8.yüzyıllara ait edilen dördüncü tabakası Nahçıvan'ın Erken Demir çağına has tüm özellikleri kendinde barındırıyor. Bu açıdan, kallelyur desenli seramik ürünlerini ve turuncu renkli, kalın kırmızı çizgili boyalı kablaları örnek olarak gösterebiliriz.

2. Kültepe: Nahçıvan şehrinden kuzeyde, Nahçıvançay ve Cehriçay'ın birleşim bölgesinde, Yukarı Uzunoba ve Didivar köyleri arasında bulunmaktadır. Yerleştiği saha üçgen şeklinde olup, güney taraftan dar, kuzey taraftan geniş olan bu yerleşimin günümüze ulaşan kısmı 3 hektara kadardır.

Yerleşke ilk kez 1960 yılında O.H. Hehubullayev tarafından tespit edilerek, 1962 yılında araştılmaya başlanmıştır. Bölgede gerçekleştirilmiş ilk büyük ölçekli kazı ise O. Habubullayev ve V. Aliyev tarafından 400 metre karelik alanda yapılmıştır. Bu kazı işleminin sonucu olarak toplam kalınlık ölçüsü 14 m olan 3 tabaka tespit edilmiştir. Yerleşkenin kuzey-batı tarafında 5x10 m alanı ve 1,5 m derinliğinden taş duvar kalıntıları, değirmen taşı, sade ve boyanmış kap, taş topuz, kemikten yapılan iğne ve en çok da hayvan kemikleri bulunmuştur. Kültürüne ait örneklerdendir.

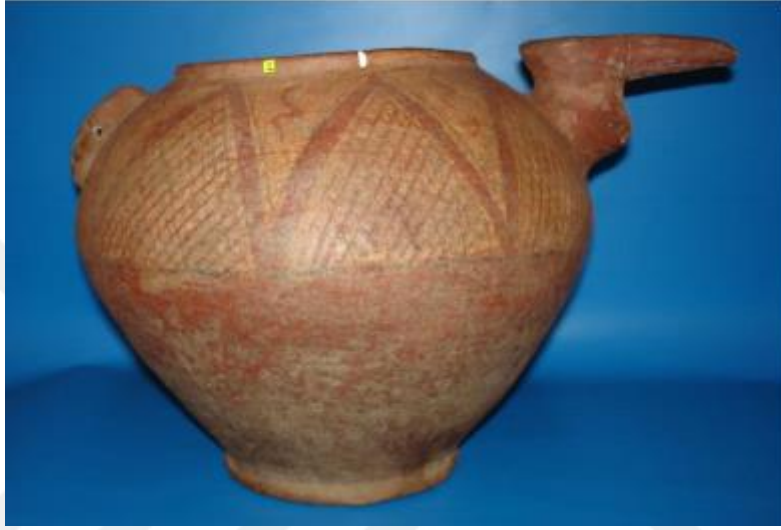
Gri renkli ve kilden hazırlanmış seramik ürünlerinin yanı sıra, mantar şeklinde çıkıntısı olanlara da rastlanılmıştır ki, bunlar da Hocalı-Gedebey kültürü örneklerindedir (Aliyev, 2006).

1970-1975 yıllarında yürütülen arkeolojik kazılar yerleşkenin Narınkale parçasının planını da ortaya çıkarmıştır. Burada araştırmalar V. Aliyev'in başkanlığı altında 1988 yılına kadar sürdürülmüş, 2006 yılından itibaren ise yeniden başlatılmıştır.

Yerleşkenin Geç Tunç- Erken Demir devrini kapsayan 3. tabakası en üstte bulunduğundan iyi korunamamış, doğal aşınmaya maruz kalmıştır. Lakin tabakada inşaat parçalarına, sade ve boyanmış kaplara, osteoloji buluntulara rastlanılmıştır. Bu inşaat parçalarının 24x24x12x12 cm ölçüsünde ve çiğ kerpiçten yapılmış dörtgen şeklinde evler olduğu tespit edilmiştir. Buluntular arasında çeşitli hayvan kemikleri de yer almıştır.

Kızılburun: Aras nehrinin sol sahilinde, Babek şehrinin Nehrem köyünde, Nahçıvan'ı Kuzey Kafkas ve Orta Doğu coğrafyasıyla birleştiren ticaret yolunun üzerinde olan bu

yerleşkenin arasisi doğu ve kuzey doğu tarafında küçük kayalıklardan, batı tarafında ise tarım ve hayvancılık için çok uygun sayılan, toplam 2 hektar arasisi olan topraklardan ibaretdir. Yerleşke 1926 yılında A.A.Miller tarafından araştırılmış, 1969 yılından itibaren ise bu araştırma V.H. Aliyev ve O.H. Habubullayev tarafından 100 metre kare araside yürütülen kazı ile devam ettirilmiştir. Orta Tunç Devrine ait ve kalınlığı 2 metre olan kültürel tabakada Geç Tunç ve Erken Demir Devri buluntularına da rastlanılmıştır. Geniş ölçekte tahripe maruz kalan, Geç Tunç- Erken Demir Devri tabakasından ise taştan yapılmış aletler, gri, koyu pembe ve siyah renkli kilden yapılmış kaplar da bulunmuştur (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8: Kızılburun nekropolisinden bulunmuş Geç-Tunç-Erken Demir Devri seramiği (İsmayılzade, İbrahimli, 2008).

Şahtahtı: Kengerli şehrinin aynı isimli köyünün kuzey batısında, Kıvrak yaylasının Aras nehri tarafındaki uzantısında, Asnı nehrinin sol sahilinde, yüksek bir tepenin üzerinde yerleşmektedir. Yeleşimde Orta Tunç devrinden Erken Demir Çağı'na kadar kültürel tabaka bulunmaktadır (Aleperov, 1960; Aliyev, 1977). Son Tunç tabakası Orta Tunç Çağı'na ait edilen tabakanın üzerindedir. Toplam arasisi 3 hektara yakındır. Lakin doğal aşınma ve tarım işleri sonucu olarak yerleşkenin bir kısmı dağıntıya maruz kaldığından 2 hektara yakın bir kısmı öğrenilmiştir. 1979 ve 1989 yılları arasında K.H. Ağayev'in yürüttüğü Nahçıvan arkeolojik kazısında Şahtahtı yerleşkesi öğrenilmiştir. Uzun bir aradan sonra, 2008-2011 yılları arasında da bölgede kazı işleri yürütülmüştür.

2008-2009 yıllarında yerleşkede yürütülülen kazı zamanı (25 metre kare araside) 1,20-1,25 metre kalınlıkta olan Geç Tunç- Erken Demir Devri tabakasından bir birinden farklı kil kaplar, emek aletleri ve diğer buluntulara (demir bıçak, hancer buluntuları vb) rastlanılmıştır. Elde edilen metalik buluntular güçlü bir şekilde korroziyaya maruz kalmıştır.

Seramik öğeler başlıca olarak, gri renklilerle temsil edilmiştir ve Hocalı-Gedebey kültürüne ait örneklerdir. Yerleşkeden bulunan çizgili desenli seramika Şahtahtı nekropolisinin seramik ürünlerinin aynısıdır. Şahtahtı yerleşkesinden elde edilen iki kap daha çok dikkatçecikidir. Bunlardan birincisi, kulpu zikzak şeklinde olan, diğeri ise üzeri geometri desen çizilmiş kapdır (Aliyev, 2008).

İnşaat buluntularına bakacak olursak, Orta Tunç Devrine ait olan ve koruma amaçlı yapılan duvarlar erozyon sonucu olarak yıkıldığı için Geç Tunç ve Erken Demir devrinde yeniden yapılmıştır. Bu dönemde yapılan duvarların temelini 1,7x0,6m; 1,5x0,6 m ölçüleri olan taş bloklar konulmuş, daha sonra üzeri çığ kerpiçle örtülmüştür. Geç Tunç- Erken Demir Çağı kale duvarlarının (genişliği 2,2-2,6 metre, yüksekliği 1,2-2,45 m) çoğu dağılmıştır. Kale duvarları yapım şekline göre dörtken olmakla, taş zeminin üzerinden çiy kerpiçle örülmüştür ve 2. Kültepe, Vayhır kalesi, Kazançı ve diğer kalelerin savunma duvarlarıyla benzerdir.

Plovdağ yerleşkesi: Ordubad ilinde, Gilançay nehrinin sol tarafındadır. 1975-1976, 1987-1988 yıllarında öğrenilmiştir (İbrakimov, 2000; Aslanov, İbrahimov, 1988).

Yerleşkeden taş zemin üzerinde çığ kerpiçten yapılmış binaların duvarları açığa çıkarılmıştır. Bundan başka, buradaki evler de orjinal yapıdır. Planlı bir şekilde yapılmış evlerin bir kısmında besinler tutulmuş, bir kısmında yaşam sürdürülmüştür. Evler genellikle dörtgen ve dikdörtgen, kenar köşeleri ise yarım yuvarlak şeklinde yapılmıştır.

Yerleşkede Geç Tunç- Erken Demir Devrine ait olan seramik ürünler, hayvan kemikleri, iş aletleri, çakmaktaşı ve obsidiyen parçaları bulunmuştur (Avşarova, 2006).

Mevsimsel Yerleşimler: Nahçıvan Muhtar Cumhuriyet'inde tarım ve hayvancılık yapan toplumların kurduğu yerleşimler onların göçebe hayat tarzı ile alakalı olarak mevsimi olarak yapılmıştır. Bu tarz yerleşimlerde değirmen taşları, havan bulunmasına rağmen bu toplumların genellikle, hayvancılıkla ilgilendikleri, tarım işleri ile daha az vakit ayırdıkları var sayılıyor. Tarım besinlerine olan ihtiyaçlarını ise karşılıklı ekonomik-kültürel bağlar aracılığı ile ödedikleri söyleniliyor. Bu topraklar dağlık ve yüksek dağlık alanlardan meydana gelmektedir. Orta dağlık Nahçıvan'ın kuzey batı, merkez ve güney doğu bölgelerinde olmakla, dağlık topraklar daha dar bir alan şeklinde uzuyor. Alp çimenleri ise genellikle Salvartı, Ağdaban, Küküdağ, Ağdağ, Kapıcık dağlarını kapsar (Babayev, 1999).

Mevsimsel yerleşimlere örnek olarak, 1. Kükü, 2. Kükü, Kolanı, Hakkınlık, Deymeler, İliklikaya, Sarıdere, Kumluk ve diğerlerini gösterebiliriz.

1.Kükü: Şahbuz ilinin Kükü köyünde, Küküçayın sağ sahilindeki tepenin üstünde olan yerleşke ilk kez 1986 yılında bulunmuştur. Yürütülen araştırmalar sonucunda, 74 hektardan fazla alanı kapsayan yerleşkede alanın coğrafyasına uygun yapılmış duvar kalıntıları, Geç

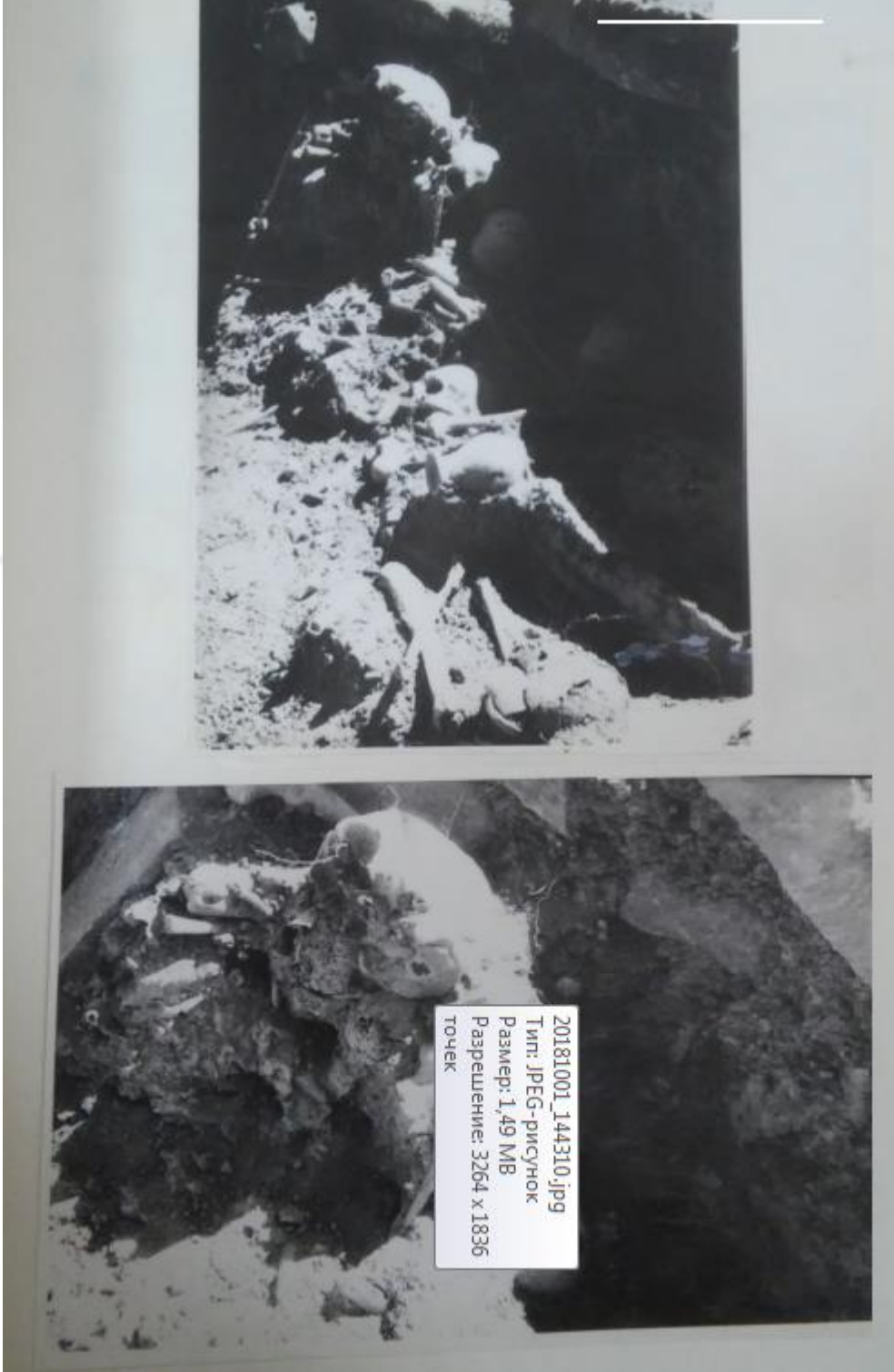
Tunç ve Erken Demir Devrine ait gri ve pembe renkli kil kap kırıklarına rastlanılmıştır. Burada yürütülen araştırmalar yerleşimin genel olarak eroziyaya maruz kaldığını gösteriyor (Seyidov, 2012).

2. Kükü: şahbuz ilçesinde, Küküçay ve Zırnelçay nehirlerinin birleşim yerinde, Küküçay'ın sağ sahilindeki 6400 metre kare alanı kapsıyor. Etrafında sel sularının etkisi ile derin dereler yaranmıştır. Ayrıca, teraslar boyunca rastlanan duvar kalıntıları ,burada su kanalları ile bağlı olan yapımların göstergesidir. Su kanalı boyunca uzanan yol tesisleri ise modern inşaat işleri zamanı dağıtılmıştır.

Yerleşe 1990 yılında V.B. Başşeliyev'in araştırmaları sayesinde öğrenilmiştir. Yürütülen araştırmaların sonucu olarak burada çok az kültürel tabaka mevcut olduğu açığa çıkarılmıştır. Yerleşimden gri ve pembe renkli kil kaplar toplanılmış, evlerin bir veya iki sıra halinde, dörtgen şeklinde olduğu ortaya çıkmıştır. Odaların yapımı ise bazen birleşik, bazen ayrı ayrı şeklinde (Novruzlu, Başşeliyev, 1993).

3. Sarıdere: şahbuz ilinin Güney Kışlak köyünden batıya doğru, sıra dağların Küküçay'a doğru inen fazla eğimli yamacında yerleşiyor ve 150 metre karelik bir alanı kapsıyor. Yerleşim planı oval şeklinde. Zengin bitki örtüsü olan dağlar ve derin derelerle çevrelenmiştir. Dağların yamaçları az ağaçlı ormanlıklarla örtülüdür. Bu sayede, çevre hayvancılıkla uğraşmak için çok iyi şartlar altındadır.

Nekropoliste basit toprak mezarlar çoğunluk teşkil etmiştir (Fotoğraf 9)

Fotoğraf 9: Sarıdere nekropilosinde bulunmuş mezarlar(Halilov, 2013)

Elde edilmiş seramik ögeler, obsidiyen ok uçlukları,değirmen taşları ve s. gibi bulgular incelenerek şu sonuca varılmıştır ki, yerleşkede hem Orta Tunç, hem de Geç Tunç ve Erken Demir Devrinde yaşayan toplum göçebe hayat tarzı sürdürmüştür (Halilov, 2013).

4. Karnıyarık: Şahbuz ilinin Kolanı köyünün doğusunda, Nahçıvançay nehrinin sol sahilinde, Küçük Kafkas sıra dağlarının nehre doğru uzanan yüksek çıkıntısı üzerinde yerleşmektedir. Dört bir taraftan derin dere ile çevrelenmiş yerleşim kuzey doğudan Küçük Kafkas sıra dağları ile, kuzey batıdan ise Nahçıvançay nehrinin vadisi ile sınırlanmıştır. Onun ertafındaki topraklar zengin bitki örtüsüne sahip olduğundan, alanın çevresi de hayvancılık yapabilmek için oldukça elverişlidir.

Yerleşim alanı 1987 yılında V.B.Bahşeliyev tarafından yürütülen saha çalışması yöntemiyle incelenmiştir. Araştırmalar sonucunda elde edilen bulgulara göre, 6200 metre kare alanı kapsayan yerleşimde kültürel tabaka kalın değildir ve bu tabaka doğal aşınma sonucu olarak dağıldığından kırılan kil kapları (boz ve pembe renkli), taştan olan iş aletleri ve obsidiyen ok uçlukları bulunmuştur. Bu buluntular genellikle M.Ö. 1. bin yıla aittir (Bahşeliyev, 2002).

5. Gemikaya: Ordubad ilinin Tivi ve Nesirvaz köylerinden kuzey doğuda, 3906 metre rakımda yerleşiyor. İlk kez 1967 yılında jeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. 1968 yılında V.H.Aliyev tarafından araştırılarak makale yazılmıştır (Aliyev, 1968).

Yerleşimin sistemli bir şekilde araştırılmasına 1970 yıllarında başlanılmış ve 2002-2003 yıllarına kadar sürdürülmüştür. V.H. Aliyev, V.B. Bahşeliyev, N.A. Müseybli, A.K. Seyidov tarafından yürütülen arkeolojik araştırmalar sonucunda bir çok kaya üzerinde yapılmış resimler bulunmuştur. Bu araştırmalarda Nebi yerleşiminin kuzey tarafında “Dava Taşı” isimli yerde tarım ve hayvancılıkla ilgilenen toplumların sosyo-ekonomik, siyasi ve günlük hayat tarzları ile bağlı olan siklopik tarzı korunma kaleleri ortaya çıkmıştır (Aliyev V.H., 2002) Yapılan araştırmaların sonucuna göre, Gemikaya yerleşiminin kalıntıları M.Ö. 2. bin yılın ikinci yarısı ve 1. bin yılın birinci yarısına ait olduğu saptanmıştır (Müseyibli, 1979). Yerleşimde bulunan kayalar üzerinde çizilmiş resimler M.Ö. 4-1 bin yıl gibi bir zamanı kapsar.

Genel olarak bölgedeki mevsimi yerleşimleri ele alacak olursak, bu yerleşimlerde yaşayan toplumların göçebe hayatı sürdürdüğünü görebiliriz. Dağlık arasilerdeki bir grup yerleşimler ise yarım göçebe hayat tarzı ile bağlantılıdır.

Kale tipli yerleşkeler: Nahçıvan’da tarım ve hayvancılıkla ilgilenen toplumlarla bağlı olan yerleşimlerden bir kısmı da çevresinde korunma duvarları yapılmış kale tipli yerleşimler-siklopik inşaat örnekleridir. Güney Kafkas’daki bu tarz örneklerle kıyaslanan bu yerleşimler, kendine özgü olarak mevsimi yerleşim ve yerleşkelerden de farklı özellikler taşıyor. Kale tarzı

yerleşkeler, büyük ebatlı taşlarla, hiç bir yapıştırıcı madde kullanılmadan, coğrafyaya uygun olarak inşa edilmiştir.

Araştırmacılardan İ.M. Ceferzade (Djafarzade, 1938), C.A. Halilov (Halilov, 1959) bu yapıları M.Ö. 2. bin yıla, V.H. Aliyev (Aliyev, 1985), A.K. Seyidov (Seyidov, 2003) M.Ö. 2. bin yılın sonu- 1. bin yılın başlangıcına, İ.İ. Meşşaninov ise (Meşşaninov, 1944) M.Ö. 1. bin yıla dahil etmişlerdir. Kale yerleşkeleri inşaat yapımına göre iki (Kerimov, 1998), üç (Meşşaninov, 1932; Aliyev, 1985), dört (Djafarzade, 1938) ve altı (Abilova, 1953) grup şeklinde araştırılmış ve hangi amaçla kullanıldığı öğrenilmeye çalışılmıştır.

İ.İ. Meşşaninov bu tarz yerleşkelerin çoğunun genellikle ticaret yolları üzerinde olmasını öne sürerek, onların bu yolları koruma amaçlı yaptıkları fikrini öne sürmüştür (Meşşaninov, 1932).

V.İ. Kerimov'un fikrine göre, bu tarihi istihkamlar genellikle, yerleşim yeri olmuştur. Toplumlar arasında çıkan savaşlarda bir ve ya iki sıra olarak örülmüş bu duvarlar hem de koruma rolü görmüştür (Kerimov, 1985).

T.R. Aliyev kale tarzında olan yapımların hem korunma yeri, hem yerleşke, hem de evcil hayvanların tutulduğu yer olduğu fikrini ön sürmüştür (Aliyev, 1985).

Bu tarz yerleşimlerin hangi amaçla yapıldığı, inşaat tarzları gibi konularda araştırmacıların fikirleri farklılık gösterse de, onların ulaştığı bazı sonuçlar ortaktır. Şöyle ki, bu tarz yapımların, Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki gibi dağlık ve yamaç bölgelerde, bölgenin coğrafyasına göre yapılması (dörtgen, trapes, oval ve diğer) ve az bir kültürel tabaka bulundurması ortak yanlarıdır. Nahçıvan'da bulunan bu tarz yerleşimlere, Vayhır, Kazançı, Karabağlar, Kız kalesi ve diğerlerini örnek gösterebiliriz.

Vayhır Kalesi: 2. Kültepe'den kuzeyde, Vayhır köyü yakınlarında, Nahçıvançay nehrinin sol sahilinde, Kızılboğaz geçidinin üzerindedir. Toplam arasisi 2 hektardan fazla olan yerleşimin çevrelendiği araziler bu günümüzde de hayvancılık için uygundurDört bir taraftan kanyonlarla ve dik sarplarla çevrelenmiş kale altı açıdan oluşmuştur. Böyle bir coğrafi alan doğal "koruma" sağlasa bile, kale duvarları ile de bu korunma kuvvetlendirilmiştir. Duvarlar arazinin coğrafyasına uygun olarak büyük kaya parçalarından, yontulmamış taşlardan zikzak şeklinde örülmüştür. Burçlar dörtgen şeklindedir ve açılı olarak tamamlanmıştır (Halilov, 2013).

Yerleşimdeki evler (9x5) dikdörtgen şeklinde olmuştur (Aliyev, 1991). Mimar V.İ. Kerimov yerleşimin inşaat tarzını öğrenirken, buradaki duvarların (genişliği 4-5 metre) yontulmamış büyük kaya parçalarından, hiç bir yapıştırıcı madde kullanılmadan yapıldığını söylemiştir (Kerimov, 1985).

D.A. Ahundov (Ahundov, 1986), V.H. Aliyev (Aliyev, 1991) yerleşimin inşaat yapısını öğrenmiş, kalenin yapılış tarihini M.Ö. 2. bin yılın sonu-1. bin yılın başlangıcı olduğunu söylemişler. Bulunan ögeler Geç Tunç, Erken Demir Devrine ait olduğu anlaşılan gri ve siyah renkli kil kap kırıklarından ve tunç acmadan ibarettir.

Karabağlar Govurkale'si: Kengerli ilinin Karabağlar köyünden 3 km kuzey doğuda, Küçük Kafkas dağlarının yamacında, Damlama yerleşkesinin yakınlarındadır ve toplam arazisi 2 hektardır. Yerleşim kuzey, güney ve batı taraflarından sarp sarp çevrelenmiştir, duvarları yontulmamış büyük taşlarla, herhangi bir yapıştırıcı madde kullanılmadan yapılmıştır. Uzunluğu 200 metre, genişliği 3-3,5 metreye yakın olan kale duvarlarının giriş kapısı (genişliği 3,2 metre) kuzey tarafından yapılmıştır (Aliyev, 1973; Seidov, 1988).

Yapılan yüzey araştırmalarında buradan M.Ö. 2. bin yılın sonu-1. bin yılın başlangıcına ait olduğu anlaşılan gri ve siyah renkli seramik parçaları toplanmıştır.

1. Kız kalesi yerleşim yeri: Şerur ilinin Aşağı Yaycı köyünden güney-doğuda, Uzunkaya sıra dağlarının Arpaçay nehrine doğru indiği yerdedir. Yerleşim doğu tarafından Arpaçay nehri vadisi, güney tarafından düz bir arazi ile, kuzey ve batı tarafından ise bitki örtüsüne sahip dağlarla çevrelenmiştir. Bu sebepten dolayı yerleşkenin çevresinde hayvancılıkla uğraşabilmek için uygun koşullar vardır. Yerleşimin inşaat buluntularının çoğu dağıtılmıştır. Yerleşim evlerinin kalıntılarının yerinde üzerleri bitki örtülü dörtgen şekilli çukurlar kalmıştır. Yerleşimin duvarları inşaat yapımı tarzına göre Oğlankale, Vayhır ve diğer yerleşimlerle benzerdir. Diğer kaleler gibi, bunlar da yontulmamış büyük taşlar ve büyük kaya parçaları ile yapılmıştır.

Yapılan yüzey araştırmalarının sonucunda kültürel tabakanın derin olmadığı belirlenmiş, seramik buluntular, taştan yapılmış iş aletleri toplanmıştır (Novruzlu, 1993).

Çalhankale yerleşim yeri. Payız köyünden kuzeyde, Cehriçay nehrinin batı tarafında, Nahçıvan ilinden 22 km kuzey doğuda yapılmıştır. Yerleşimin stratejik coğrafi yeri Nahçıvançay ve Cehriçay vadilerini kontrol altında tutabilmek için çok uygundur. Kalenin içerisinde Elince kalesinde olduğu gibi, yağmur sularının toplanması için taş havuzlar yapılmıştır. (Kadirzade, 2007).

Yerleşimde yürütülen arkeolojik araştırmalar sonucunda belli olmuştur ki, burada yapılmış duvarlar çevrenin coğrafyasına uygun olarak zikzak şeklinde, her 10-15 metrede bir dışa doğru açılı formunda olan bir çıkıntı şeklinde yapılmıştır. Yerleşimin bir kısmı, sarp sarp çevrelendiğinden, bu kısma duvar yapılmamıştır. Kale duvarları yapılış tarzına göre, Oğlankale, Vayhır, Kazançı kaleleriyle benzerlik içerisindedir.

Kalenin içerisinde olan evlerin kalıntıları farklı boyutlarda olsa da, hepsi dörtgen şeklinde yapılmıştır.

Yerleşim ilk kez 1969 yılında, O.H. Hehubullayev ve V.H. Aliyev tarafından saha çalışması sayesinde öğrenilmiştir (Aliyev, 1970). V.H. Aliyev kalenin yapılış tarihinin M.Ö. 2. bin yılın birinci yarısına, 17. yüzyıla ait olduğunu saptamıştır (Aliyev, 1991).

Yürütülen araştırmalar sonucunda yerleşimden çeşitli seramik parçaları, taştan iş aletleri toplanılmış ve kültürel tabakanın kalın olmadığı da ortaya çıkmıştır.

Yerleşimde kapsamlı bir şekilde arkeolojik kazı işleri yürütülmesine de, çevredeki alanın zengin bitki örtüsüne sahip olması, kültürel tabakanın ise az olması, burada yaşayan insanların genellikle, hayvancılık yapan göçmen toplumlar olduğunu ortaya koyuyor.

Kazançı kalesi. Culfa ilinin Kazançı köyü arasisinde, Elinceçay nehrinin sağ sahilindedir. Yerleşimin her tarafı sarılarla çevrelenmiştir. Kapsadığı alan 5-6 hektara yakındır. Etrafında olan topraklar tarım ve hayvancılık için uygundur.

Narinkale kalesinin yapımında yapıştırıcı madde olarak kil kullanılmıştır. Yapılış tarzına göre Vayhır kalesi ile benzerlik içerisinde olan bu kalenin savunma duvarları ise herhangi bir yapıştırıcı madde olmadan, büyük kaya parçaları ile yapılmıştır. (Aliyev, 1991).

Bahşeliyev, A.İ.Novruzlu tarafından 1991 yılında yürütülen araştırmada yerleşimin her iki kısmının planı çıkarılmış, Orta Tunç, Son Tunç ve Erken Demir Devrine ait seramik örnekleri toplanmıştır (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993).

Sumbatan: Ordubad ilinde, Sabirkend köyünün Kuzey batı tarafında, Gilançay nehrinin sağ sahilindedir ve bu tarafı iki kat duvarla çevrelenmiştir. Batı tarafından Yaycı deresi akıyor, yerleşimin önemli bir kısmı dağ yamacındadır. Toplam alanı 5 hektara yakındır.

Yerleşim 1976 yılında Nahçıvan arkeolojik kazı ekibi tarafından ortaya çıkarılmıştır. 1980 yıllarında yerleşimde yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda M.Ö. 1. bin yılın başlarına ait olan, zemini dörtgen şeklinde olan yontulmamış kaya parçalarından yapılmış evin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Kazı yerinden değirmen taşları, havan taşı, taş çekiçler, obsidiyen levhalar ve diğer kültürel öğeler bulunmuştur.

Yerleşimin öğrenilmesi 2008-2009 yıllarında da devam ettirilmiştir (İbrahimli, Babayev, 2008). Sumbatan dağının kuzey doğu tarafında yürütülen arkeolojik kazı sonucu uzunluğu 23,5 metre, genişliği 3-3,5 metre olan, büyük dağ taşlarından yapılmış siklopik duvar kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Duvarın doğu tarafı dağın yamacına doğru olduğundan daha çok tahribe maruz kalmıştır.

Yerleşimde yürütülen araştırmaların sonucunda olarak 40-50 sm kalınlığı olan kül tabakası da bulunmuştur. Kül tabakasının içerisinde çay taşları, seramik bulgular ve

osteolojik kalıntılar (iriboyuzlu hayvanlara ait bir çok kemik kalıntıları) da bulunmuştur (Halilov, 2013).

Genel olarak baktığımızda, kale tipli yerleşimler hem dağlık bölgelerde, hem de Aras nehri boyunca olan ovalıklarda yapılmışlardır. Nahçıvan'da Geç Tunç- Erken Demir Devrinde kale tipli yerleşimlerin çoğalmasına sebep olarak, onların savunma için elverişli coğrafi alanlarda yapılması gerçeğini de göz önünde bulundurarak, toplumlar arasında çıkan savaşları gösterebiliriz.

Genceçay bölgesi

Geç Tunç Çağı'na ait, Hocalı-Gedebey kültürünü temsil eden yerleşim yerleri az sayıdadır. Bunlardan biri Genceçay vadisindeki 1 nolu yerleşim yeridir. Hanlar ilinden güneyde, Genceçay nehrinin sol sahilinde olan yerleşim yerinin toplam alanı 3 hektara yakındır. Y. Hümmel'e göre Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilen evlerin yapımında nehir taşları kullanılmıştır. 54 nolu evin etrafında taş örgü ile çevrelenmiş bir bahçe olduğu da gözlenmiştir. Bu yerleşim merkezinden tunç, kemik, akikten yapılmış süs eşyaları, tunç bıçaklar ve Hocalı-Gedebey kültürünün göstergelerinden olan ve buluntular içerisinde de genel olarak sayıca üstünlük gösteren mantar şekilli çıkıntıları olan seramik ürünler bulunmuştur (Fotoğraf 10) (Ceferov, 2014).

Fotoğraf 10: Geç Tunç evresine ait boyalı kap (Bahşeliyev, 2017)

2 nolu yerleşim yerinde, evler yuvarlak veya dörtgen şekildedir. Yine Y. Hümmel'in başkanlığında yürütülen bu araştırmalarda evlerin içerisinde kül ve kömürle dolu ateş yerleri, hayvan kemikleri ve siyah renkte seramik ürünleri bulunmuştur. Mingeçevir ilinin yakınlarında bulunan, yangın sonucu tahrip olmuş 1 nolu yerleşim yerinde evler dörtgen şekilde olup, iki odalıdır. Odaların duvarı ve zemini çamurla sıvanmıştır. Yangın sonucu tahrip olmuş bu binalardan kül yığınları, seramik parçaları ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Büyüklüğüne göre farklılık gösteren Mingeçevir kurganlarında bulunan seramik ürünleri Hocalı-Gedebey kültürüne aittir. Tek ceset gömülen mezarlardan mezar hediyeleri olarak tunç hançerler, ok uçları, baltalar, gemler, yabalar, süs eşyaları olarak bileklik ve küpeler, düğmeler bulunmuştur. Basit toprak mezarlarda gömüler sağ veya sol tarafı üzerinde, hoker şekilde gömülmüşlerdir (Fotoğraf:11) (Gasimov, 2017).

Fotoğraf 11: Geç Tunç Çağı'na ait mezar (Gasimov, 2017).

Karabağ Bölgesi

Karabağ bölgesine ait yerleşim yerleri Üçtepe, Resultepe, Böyüktepe, Göytepe, Karatepe ve diğerleridir.

Üçtepe yerleşim yerinde A.A. İessen tarafından yürütülen araştırmalarda dörtgen veya oval şeklinde olan evlerin kalıntıları bulunmuştur. H.F. Ceferov tarafından bildirilen Karatepe yerleşim yerinde Geç Tunç Çağı'na ait iki inşaat tabakası açığa çıkarılmıştır. Yerleşim yerinin etrafında ise dörtgen şeklinde burçları olan savunma duvarları bulunmuştur. Duvar taş zemin üzerinden başlayarak çığ kerpiçe devam ettirilmiştir. Bölgenin yerleşim yerlerinde bulunan seramik ürünleri çoğunlukla gri renkte olmakla, farklı nakışlarla, mantar şeklinde çıkıntılarla süslenmiştir (Bahşeliyev, 2004).

Hocalı- Gedebey kültürünü temsil eden diğer grup örnekler de Kür nehrisinin orta havzası bölgesindedir. Bu grubu temsil eden yerleşim yerleri mezarlıklara kıyasla, sayıca daha azdır.

Saritepe yerleşim yeri Kazak ilinin kuzey doğu tarafındadır. Araştırmalara 1956 yılında İ.H. Nerimanov tarafından başlanılmıştır. Duvarları nehir taşları ve kil ile örülen binalar dörtgen şeklindedir. Buluntular arasında gri ve siyah renkli küpler, hayvan başlıklı

bileklikler, dörtgen ve yuvarlak Şeklinde olan kil mühürler vardır. Bu mühürler, toplumda olan sosyal farklılıkların da göstergesi sayılabilir (Nerimanov, 1959).

Babaderviş yerleşim yeri Mingeĉevir ilinin doğu tarafında, Kazak ilinden 2 km batı tarafta, AĖstafaĉay nehrinin sol sahilindedir. 1958-1966 yıllarında G. İsmayılov ve İ. Nerimanov tarafından araştırmaları yürütülen yerleşim yerinde, evler dörtgen Şeklindedir. Genel olarak tarımla uğraşan bu toplumun hayatında hayvancılık, özellikle de kĉkbaŐ hayvan yetiŐtiriciliĖi önemli bir yer tutmuŐtur. Yerleşim yerinden elde edilen buluntular arasında beyaz kilden yapılmış insan, keĉi, öküz ve diğer hayvan figürleri, kil mühürler, tunĉtan yapılmış ok uĉları vardır (Aliyev, 1976).

Tyretepe yerleşim yeri Kazak ilinin Gyĉeli köyü yakınlarındadır. Neolitik dönemden beri yerleşim yeri olan bu merkezin en üst tabakası Hocalı-Gedebey kültürüne aittir. Kille sıvanmıŐ duvarlar, kil mühürler, seramik ürünleri buluntular arasındadır (Nerimanov, 1969). Bölgede bulunan mezarlıklar başlıca olarak kurganlar ve taş kutu mezarlardan ibarettir.

3.2.1. Azerbaycan'da Mezarlık Alanlar

Mingeĉevir ilinin yakınlığında bulunan mezarlık, V.P. Fomenko tarafından araştırılmış, M.. 9-7. yüzyıllara ait 63 nolu basit toprak mezardan tunĉ ve bakır süs eşyaları, seramik rnleri, Aralık denizi havzasında yaygın deniz kabukları ve cam benzeri malzemeden hazırlanmış boncuklar bulunmuştur (Fotoğraf 12).

Genceçay ilinin dağlık bölgesinde bulunan taş kutu mezarlarda parçalanmış gömüler tespit edilmiştir. Çoklu gömü geleneği uygulanan bu mezarlarda kemiklerin eksikliği, özellikle de kafatasının olmaması, B.A. Kuftin tarafından belirtilmiştir. Buna sebep olarak ise M. Guseynova tarafından, gömü uygulanırken, mezardaki diğer iskelet kalıntılarının bir tarafa toplanılması, kemiklerin karışması ve bunun yanı sıra, mandibulanın da ayrılmış olması gösterilmiştir (Guseynova, 2011).

Y.İ. Hümmel tarafından yürütülen araştırmalar sonucunda 7 nolu mezarda gömünün kafatasının yanında bir kaplumbağanın da gömüldüğü gözlemlenmiştir. Bu gelenek Mingçeçvir'de basit toprak mezarlarda da uygulanmıştır.

Gence ilinde bulunan mezarların diğer bir grubu için de ağaç rekonstrüksiyonu ve yakma geleneği de karakteristiktir. Kurganların üzerinde taşla doldurulmuş çukurlar veya taştan yapılmış piramitler vardır. Bazı kurganlarda ahşap katın 2 veya 3 katlı olduğu da gözlemlenmiştir. Kremasyon geleneğinin de uygulandığı bu mezarların bazılarında ateş mezarın üzerinde yakılmıştır. Örneğin, 4 nolu kurganın üst örtüsü tamamen yanmış, sadece ağaçların toprağa gömülmüş uçları kalmıştır. 6 adet kurganda at iskeleti, 7 nolu kurganda ise 5 at iskeleti bulunmuştur. Kurganlarda bundan başka, keçi kafatasına, koyun ve kuş kemiklerine, yaban domuzu dişlerine de rastlanılmıştır. E. Resler 11 nolu kurganda insan iskeletinin at iskeleti üzerinde olduğunu tespit etmiştir (Bahşeliyev, 2006).

Zurnabad karayolunun doğu tarafında bulunan 1 nolu kurganda mezarın duvarları 12 ahşap direk ile kurulmuş ve kırmızı renge boyanmıştır. Taş kutu şeklinde olan mezarda uygulanan gömünün etrafında ise 6 insan ve 3 at iskeletinin kalıntıları bulunmuştur (Azerbaycan Arxeologiyası, 1. Cilt).

Borsunlu'da araştırılan Geç Tunç Çağı kurganlarından biri kabile liderine aittir. Mezarın üzeri 3-4 kat ağaç direk ile örtülmüştür. Mezardan hizmetçi oldukları düşünülen 9 kişiye ait gömüler de bulunmuştur. Zengin süslemeli 8 adet at iskeleti, büyükbaş ve küçükbaş hayvan kemikleri, üzerinde insan resimleri olan, kemikten hazırlanmış gemler, altın düğmeler, mermerden yapılmış topuz ve çeşitli süs eşyaları da bulunmuştur. Mezar buluntularının analiz edilmesi sonucunda bunların M.Ö. 12.-11. yüzyıllara ait olduğu anlaşılmıştır (Aliyev, 2006).

Hocalı köyü yakınlarında kurgan ve kromleksden ibaret olan mezarlık bulunmuştur. Tekli ve çoklu gömü bulunan bu mezarlarda kremasyon da görülmüştür. 1 nolu kurgandan Assur padişahı Adadnirari'nin adı yazılmış bir boncuk bulunmuştur. İ.İ. Meşaninov bu boncuğu M.Ö. 8. yüzyıla tarihlendirmiştir. Mezarlardan Hocalı-Gedebey kültürüne ait seramik ürünleri, silah ve süs eşyaları (Fotoğraf 13) bulunmuştur (Avşarova, 2005).

Hocalı nekropolunun büyük taş kurganları (No 7, 11, 14, 19-21). Arçadzor-Dovşanlıda 1 ve 2 Nolu, Ahmahi'de 1- 5 Nolu, Ballıkaya'da 1 Nolu, Karabulak'da 91 Nolu kurganlardan zengin buluntular elde edilmiştir. Ağaç direklerin kullanılması, mezarın içinin ve cesedin kırmızı renge boyanması, çoklu gömü, at kemiklerinin bulunması ve mezar hediyesi olarak bırakılan çok sayıda silaha rastlanılmıştır (Baxşeliyev, 2006).

Fotoğraf 13: Hocalı kurganından bulunmuş süs eşyası, Ermitaj Müzesi.

Babaderviş yerleşim yeri Kazak ilinin 2 km batı tarafında, Ağstafaçay nehrinin sol sahilindedir. 4. yerleşim yerinde K.S. İsmayılov ve V.H. Aliyev tarafından, Geç Tunç-Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen dört mezar bulunmuştur. Mezar hediyeleri olarak tunç bileklikler ve seramik kaplar bırakılmıştır.

Daşkesen ilinin Koşkarçay nehrinin yukarı tarafında bulunan Haçbulak kurganları H.P. Kesemenli (1965) tarafından çalışılmıştır. Araştırmacı, bulunan kurganları üç gruba ayırmıştır: çoklu gömü yapılan, tekli gömü geleneği uygulanan ve ağaç örtülü kurganlar. Çoklu gömü geleneği uygulanan 1 nolu kurganda taş kutu olmak üzere, 37 mezar tespit edilmiştir. Toprakta yapılan bu kurganın yüksekliği 3,05 metre kadardır (Baxşeliyev, 2007). 2 nolu kurgan, Qoşqarçay nehrinin sağ sahilindedir. 1962 yılından itibaren kazı işlemleri başlayan kurganın çapı 15 m, yüksekliği 1,55 m'dir. Kurganda yedisi taş sanduka olmak üzere, 9 mezar tespit edilmiştir .

Haçbulak köyünün etrafında da çapı 15-20 m, yüksekliği 1,5-2,5 m olan sağ tarafı üzerinde, hoker şeklinde yatırılmış mezarlardan ibaret kurganlar bulunmuştur.

İkinci gruptaki tekli gömü uygulanan kurganlar Haçbulaq, Çovdar, Seyidkend ve Balçılı'da bulunmuştur. Seyidkend kurganları Resler tarafından 1901 yılında bulunmuştur. Üçü sanduka, biri ağaç örtüklü bu mezarlar toplum arasında qebri-ur-rus (devlerin mezarı) olarak tanınmaktadır. Tekli gömü uygulanan bu mezarlardan ikisinin zeminine de taşlar konulmuştur.

1901 yılında Balçılı'da araştırmalarını sürdüren A.E. Resler'e göre, kurganların alt katında ölen kişinin atı, silahı, daha sonra mezar hediyeleri, bir sonraki katmanda diğer evcil ve evcil olmayan hayvanlar ve kul oldukları varsayılan kurbanlar gömülmüştür. En üst katmanda ateş yakılmış, daha sonra taş dökülmüş ve kurgan yapılmıştır.

Haçbulak kurganlarından ikisi 1984 yılında bulunmuştur. Kurgan içerisinde olan mezarlar taş sanduka mezarlardır. 3 nolu kurganın 3 nolu mezarından başka, diğerlerinde, tekli gömü geleneği uygulanmıştır. Bu mezarda iki yetişkin ve bir bebek iskeleti bulunmuştur. 2 nolu kurganda ise 4 taş sanduka mezar tespit edilmiştir. Mezar hediyeleri olarak Hocalı-Gedebey kültürü için karakteristik olan seramik ürünleri, ucu yamuk bıçaklar, hançer, kemer, bileklik ve benzeri hediyeler bulunmuştur.

V. Belk ve A.A. İvanovskiy tarafından araştırılan Gedebey ilinin, Zeyemçay nehrinin yukarı kesimlerine yerleşen mezarlarda görülen ölü gömme geleneklerinden biri de ölünün üzerine taş dökülmesidir. İvanovskiy kazı yaptığı 72 taş kutu mezardan 32'sinde bu geleneği gözlemlemiştir (İvanovskiy, 1911).

Basit toprak mezarların 13'ünde iskelet kalıntıları bulunmuştur. Bu mezarlarda ölüler hoker şeklinde gömülmüş, sadece 8 nolu mezarda çift gömü, diğerlerinde tekli gömü geleneği uygulanmıştır.

5, 27, 71, nolu mezarlar küp mezarlardır. Ölünün kafatası küpün içerisine konulmuş, 102 nolu mezarda ise kafatası, omuzları ve kolları heyre (tabağa benzeyen ama ondan daha büyük olan seramik kap türü) üstüne konularak gömülmüştür (Müseybli ve Ağayev, 2003). Bu şekilde gömü uygulanan mezarlara S. Gaziyev'in başkanlığında yapılan Gebele kazılarında da rastlanılmıştır. Bu mezarlar da İlk Demir Çağ'ına dahil edilmiştir (Gaziyev, 1965).

Güney doğu bölgesinde Geç Tunç-Erken Demir devrine ait mezarlar sayıca üstünlük gösterirler. Bu da, bu zaman diliminde bölgede olan insan sayının artması olarak değerlendirilebilir.

19. yüzyılın sonlarında Jak de Morgan başkanlığında Güney Kafkaz'a yollanılan ekibin kazıları ile başlatılan araştırmaya Azerbaycan'ın güney doğu bölgesi de dahil edilmişti. 2012 yılında kurulan Azerbaycan-Fransa uluslararası ekibi Morganın 116 mezara yer vererek çizdiği haritaya göre Lerik ilinin Kraveladi köyünde kazıya başlamıştır (Rahimova, Alekberov, Kazanova, Lorre, 2013).

2. Krevaldi nekropolisi Lekerçay nehrinin yukarı, sol havzasındadır. Nekropoliste, megalitik şeklinde olan mezarlar mevcuttur ki, çevre koşulları sebebiyle çoğu zarar görmüştür. Mezarlarda insan kalıntılarına dair herhangi bir ize rastlanılmamıştır. Bu sebepten, hazine avcıları tarafından yağmalandığı düşünülmüştür (Rahimova, Alekberov, Kazanova, Lorre, 2013). Lakin, mezar hediyeleri alınmış olsa bile, mezarlarda iskelet kalıntılarında rastlanılmamış olması ve taşların dokunulmamış gibi görünmesi, bu teoride boşluklar yaratmaktadır (Ağalarzade, 2015).

Mezar hediyeleri olarak, 4 nolu mezardan akik, cam boncuklar, 1 adet altından yapılmış asma, demirden hazırlanmış bıçak ve mızrak ucu, obsidiyen parçaları ve seramik ürünleri bulunmuştur. Mezarın derinliği 1 metredir (Rahimova, Alekberov, Kazanova, Lorre, 2013).

Nahçıvan'da bulunmuş mezarlar toprakla örtülmüş kurganlardan, taş kutulardan ve toprak mezarlardan ibarettir. Bu mezarların bir kısmı Nahçıvançay, Arpaçay, Elinceçay ve Gilançay nehirlerinin aşağı akarlarında, Aras vadisinde, bir kısmı ise dağlık yerlerde bulunmuştur. Dağlık arazilerde olan mezarların çoğunlukla, yerleşkeleri bulunsa da, Zeyve, Aşağı Daşarh (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993), Hakkıhlık, Batabat (Novruzlu, Bahşeliyev, 1992) nekropollarının yerleşim yeri bulunamamıştır.

Aras vadisindeki nekropollara örnek olarak Culfa, Nahçıvan, Kızılburun, Şahtahtı ve diğerlerini, dağlık bölgelerdeki nekropollara ise Boyahmed, Kolanı, Deymeler, İkilikale, Saridere ve diğerlerini örnek gösterebiliriz.

Culfa: Aynı isimli şehrin yakınlarındadır. Nekropol 1939-1940 yıllarında demir yollarının yapıldığı dönemlerde dağıtıldığından herhangi bir yüzey belirtisi kalmamıştır. Burada yaşayan ahalinin verdiği bilgiye göre, nekropoldaki mezarlar dağıtılırken, onların bir kısım öğeleri mühendis K.K. Vasiliyev tarafından toplanmıştır. Bu öğeler uzun bir zaman E.S. Tormasovun evinde tutulduktan sonra, 1951 yılında Gürcistana götürülerek oradaki Devlet Tarih Muzesine verilmiştir. Nekropoldan toplanmış öğeleri uzun zaman sonra, V.H. Aliyev bastırmıştır. Bunlar erken demir devrine ait edilen gri ve pemberenkli küp, kase, kadeh, vazo gibi kil kap kırıntılarında, süs eşyalarından, tunç hançerden ibarettir (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993; Aliyev, 1963).

Nahçıvan: Nahçıvan şehrinden kuzeyde, Nahçıvan-Şahbuz yolunun sağ tarafındadır. Nekropolun alanı askeri arazinin altında kaldığından herhangi bir yer üstü belirtisi kalmamıştır. Nekropol 1968 yılında, inşaat işleri zamanında tesadüfen bulunmuştur. Bu süreçte, dağıtılmış altı mezarın buluntularından bir grubu (küp, vazo, kase, nehre, badya, serinc, demlik gibi) toplanarak Nahçıvan Devlet Tarih Müzesine verilmiştir. Buluntuların bir kısmı V.H.Aliyev tarafından bastırılmıştır (Aliyev, 1975; Aliyev, 1977) V.H. Aliyev nekropol buluntularını 1.Kültepe, 2.Kültepe, Kızılburun, Şortepe buluntuları ile kıyaslı bir şekilde öğrenerek, dağıtılmış mezarların M.Ö. 17-15. yüzyıla ait olduğunu söylemiştir (Aliyev, 1991).

Nekropol uzunluğu 1,3-1,5 metre, genişliği 0,8-1 metre, derinliği 60cm-1 metre kadar olan toprak mezarlardan ibarettir. Üzerini örtmek için kullanılan taşların uzunluğu 1 metre, genişliği 50 cm, kalınlığı ise yaklaşık 20-30 cm-dir. Nekropoldaki iskeletler mezara sıkı bükülü şeklinde, farklı yönlere doğru koyulmuştur. Genel olarak çocuklara ve yaşlılara ait olan bu mezarlar iyi korunamamıştır. Kafataslarının hepsi, Kızılburun nekropolunda olduğu gibi, yüzüstü konulmuştur (Aliyev, 1977).

Nekropoldan 1986-1987 yıllarında A.İ. Novruzlu tarafından yürütülen araştırmalar zamanında da yeni mezarlar öğrenilmiş, sade ve boyanmış kaplar, süs eşyaları toplanılmıştır (Seyidov, Bahşeliyev, Novruzlu, Babayev, 1995). Araştırmalar, nekropolun Orta - Geç Tunç ve erken demir devirlerine ait olduğunu göstermiştir.

Kızılburun: Aynı isimli yerleşimden kuzey-doğu taraftadır, doğu taraftan sıradağları, kuzeyden derin hendek, batı taraftan Kızılburun yerleşkesi ve Aras nehri ile sınırlanmıştır. Nekropolun bir kısmı Nahçıvan-Culfa demiryol hattının yapım zamanı dağıtıldığından, çok sayıda kil kap parçaları da bulunmuştur.

Nekropol ilk kez 1985 yılında, N.V.Fyodrov tarafından bildirilmiştir. Bu sırada Nahçıvan'da sınır komutanı olan N.V. Fyodorov nekropoldaki dağıtılmış mezar öğelerinin bir kısmını yerli ahaliden toplayarak kurtarmıştır. O, topladığı öğelerin bir kısmını Moskova'ya İmparator Arkeoloji komitesi'ne yollamıştır. Bundan sonra, 1896 yılında İmparator Arkeoloji Komitesi'nin emri ile nekropolda bazı kazı işleri de yürütülmüştür. Kazıdan topladığı kültürel öğeleri Moskova'daki Devlet Tarih Müzesine vermiştir. 1909 yılında bu öğelerin bir kısmı A.A. Spisin tarafından öğrenilerek yayınlanmıştır.

Nekropoliste genellikle küçük taşlarla kurulmuş ve aynı şekilde olan taşlarla da üzeri örtülen taş kutu mezarlar çoğunluktadır. Çoklu gömü uygulanan nekropoliste 2-15 m ölçüsünde olan mezara 14 bireyin gömüldüğü tespit edilmiştir. Bu mezardan çok sayıda tunç ok ve bir tunç hançer bulunmuştur.

Mezarlarda kemikler iyi korunamamıştır, sadece iki mezarda iskeletlerin sağ tarafı üzerinde ve bükülü şekilde gömülüğü tespit edilmiştir. Kaplar, genellikle kafa ve ayak tarafında konulmuştur (Seyidov, 2012).

Meşşaninov'un fikrine göre, bu mezarlarda, bir sonraki gömü yapılırken, önceki gömünün kemikleri kenara doğru itilmiştir. Nekropolda 1926 yılında sürdürülen araştırmalar zamanında İ.İ. Meşşaninov tarafından bir (Meşşaninov, 1926), A.A. Miller tarafından iki Geç Tunç-Erken Demir devrine ait olan mezar öğrenilmiştir (Miller, 1926)

Bundan başka, mezarlardan, kil kaplar, tunçtan yapılmış süs eşyaları, hançer ve diğer kültürel öğeler toplanılmış, hemen hemen hepsinde çoklu gömü geneleği gözlemlenmiştir(Fotoğraf 14) (Meşşaninov, 1926)

Fotoğraf 14: Kızılburun nekropolisinden bir görüntü (Meşşaninov, 1926)

1. Şahtahtı: Şahtahtı köyünde, aynı isimli yerleşkeden kuzey doğu tarafındadır. Alanı 5 hektara yakındır. Kuzey tarafından küçük tepeler, batı tarafından ise Asrı nehrinin kurumuş vadisi ile sınırlanmıştır. Buradaki mezarlar kuzey doğu ve kuzey batı istikametindedir. Onların yan tarafları taşlarla örülmüş, üstleri ise karolarla örtülmüştür. Mezarların bir kısmı doğal aşınmaya maruz kaldığından, onların toprak örtüsü yıkanmış, üzerine koyulmuş sal taşları ise düşmüştür. Nekropolun öğrenilmesi A.K. Alekberov, O.H. Habubullayev, K.M. Aslanov, K.H. Ağayev tarafından kazı işleri ile devam ettirilmiştir. Elde edilmiş kültürel öğelerin bir kısmı O.H. Habubullayev tarafından yayınlanmıştır. Bunlar seramik öğelerden ve tunç süs eşyalarından ibarettir (Abibullayev, 1961).

1936 yılında A.K. Alekberov tarafından yürütülen araştırmada buradaki etrafi kromleksi çevrelenmiş taş kutu mezarların birinden yuları ile birlikte bütün bir at iskeleti bulunmuştur. Bundan başka mezardan sade ve boyalı seramik numuneleri de bulunmuştur (Alekperov, 1960).

1980 yılında K.H. Ağayev tarafından nekropolda yürütülen araştırmalar zamanında burada etrafi kromleksi çevrelenmiş taş kutu mezarların birinden monohrom nakışlı boyalı kaplar bulunmuştur (Akaev, 1985).

2 nolu mezarda yan ve üst taraftan sal taşlarla örtülmüştür. Süs eşyaları, boncuklar, seramik ürünleri gibi mezar hediyelerine rağmen, mezarda insan kalıntılarında rastlanılmamıştır. Nekropoliste olan boş mezarlar sadece Şahtahtı mezarlığına özge değildir (Seyidov, 2012). Daşkesen ilinin Haçbulak köyünde de bu tür mezarlara rastlanılmıştır. V. Belk, Y. Resler, A.A. İvanovski ve Y.İ. Gummel de araştırmalarında insan kalıntıları bulunmayan mezarlar hakkında bilgi vermişlerdir (Gummel, 1939).

A.A. İvanovskinin fikrine göre, bu mezarlar yedek fonksiyonunu taşımışlar. Şöyle ki, taş kutu mezarların yapılması zaman aldığından insan daha hayattayken, mezarı hazırlanıyordu (İvanovski, 1939). Lakin mezarlara hediyelerin de önceden konulma sebebi bu teori ile açıklanamıyor.

Diğer grup araştırmacıların fikrine göre, bu mezarlarda kremasyon geleneği uygulanmıştır ve kül kalıntıları mezara değil, nehre akıtılıyordu (Seyidov, 2012). Diğer bir fikre göre ise bu mezarlar geçici mezar (kenotaf) olarak kullanılmış ve ölü daha sonra diğer mezara taşınmıştır. Boş mezarlar ise ikinci kez kullanılmaması için kumla doldurulmuşlar. Kumla doldurulmuş bu tür mezarlar Şahtahtı nekropolisinde de tespit edilmiştir (Seyidov, 2012).

1985 yılında ise burada tarım işleri yapıldığından, nekropol alanı dağıtılmış, bu mezarlardan sade ve boyalı seramik öğeleri ve süs eşyaları açığa çıkmıştır (Bahşeliyev, 2008).

V.B. Bahşeliyev tarafından nekropolda yürütülen araştırmalarda buradan küp, kase, çömlek, yayık, vazo, ayaklı demlik gibi ögeler toplanılmıştır. Bu ögeler baz alınarak nekropoldaki boyalı kaplar yaşlandırılmıştır (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993). Bu araştırmaların sonucu olarak seramik ögelerin Geç Tunç- Erken Demir devrine ait olduğu söylenilmiştir.

2. şahtahtı: şahtahtı köyünde aynı isimli yerleşenin güney batı tarafında, Asnı nehri vadisindedir. Alanı 3 hektara yakındır. Burası kuzey taraftan tarım arazileri, doğu ve güney tarafından ise tepelerle çevrelenmiştir.

Nekropol 1971 yılında, tesadüfen bulunmuştur. şöyle ki, bu dönemde nekropolun güney doğu tarafında bir kaç taş kutu mezar, inşaat işlerinin sonucu olarak dağıtılmış ve nekropol ağığa çıkarılmıştır. Elde edilen ögelerin bir kısmı V.H.Aliyev tarafından yayınlanmıştır. Onlar sade kil kaplardan, süs eşyalarından ve farklı silindirik mühürlerden ibarettir (Aliyev, 1974; Aliyev, 1975).

Nekropolun öğrenilmesi 1979-1980 yıllarında yürütülen araştırmalarla devam ettirilmiştir Bu inşaat işleri zamanında dağıtılan birkaç taş kutu mezarın kültürel ögeleri toplanılarak öğrenilmiştir. Bunlar kil kaplardan, taş aletlerden ve silahlardan ibarettir (Ağayev, 1992; Bahşeliyev, 1985). Toplanılan kültürel örneklerin araştırılması sonucunda, nekropol M.Ö. 2. bin yılın sonu, 1. bin yılın başlarına ait olduğu söylenilmiştir (Bahşeliyev, 1995; Novruzlu, Bahşeliyev, 1993).

Mezarlar yan ve üst tarafına sal taşlar konularak yapılmıştır, bazı mezarların örtük taşı gözlemlenmemiştir. Nekropolisde bulunan örnekler arasında Geç Tunç Çağ'ı için karakteristik olan çaydanlık şeklinde olan kabların daha fazla olmasına rağmen, Hocalı-Gedebey kültürüne ait örnekler de buluntular arasındadır.

Merdangöl: Ordubad şehri arazisinde, Gilançay nehrinin sağ sahilinde, Sabirkend ve Kelenterkend köylerinin yakınlarında, Haraba Gilan eski şehir yerinin batı yamacında yerleşiyor. Nekropol 1982-1985 yıllarında ve daha sonraki zamanlarda öğrenilmiştir. K.M.Aslanov, B.İ.İbrahimov, S.M.Kaşkay tarafından yürütülen arkeolojik araştırmalar zamanında buradaki mezarların serdabe biçimli olup, dörtgen ve yamuk şeklinde olduğu ortaya çıkarılmıştır. Sunakların olduğu bu mezarların uzunluğu 2 metre, genişliği 1,5 metre, derinliği 0,8 metredir. Serdabe birkaç aşamalı ölü gömme biçimi olduğundan, her ağıldığında iskeletler de dağılmıştır (Aslanov, İbrahimov, Kaşkay, 1999; Aslanov, İbrahimov, Kaşkay, 2003). V.B. Bahşeliyev'in fikrine göre, tekrarlanan gömme prosüdürlerinde eski iskeletler mezarın bir tarafına sıkıştırılarak karışmıştır (Bahşeliyev, 2002).

Nekropolda yürütülen arkeolojik araştırmalarda mezar ve sunaklardan m.ö. 9-8. yüzyıllara ait edilen kil kaplar(küp, kase, çömlek, demlikler), süs eşyaları (yüzük, küpe,

kolyeler, acmalar ve saire) silindirik mühürler, silahlar (obsidian ve tunç ok uçlukları, hancer, mızrak uçlukları vesaire kültürel öğeler bulunmuştur.

2. Plovdağ nekropolü. Ordubad şehrinin Sabirkend ve Kelenterkend köylerinden doğu tarafta, Gilançay nehrinin sol sahilinde, Haraba Gilan şehir yerinden batı tarafta, aynı isimli dağın kuzey yamacındadır. 2 hektara yakın alanı kapsamaktadır. Nekropol 2002 yılında B.İ.İbrahimovun başkanlığı altında yapılan arkeolojik kazılarda bir kaç mezar açılarak öğrenilmiştir (İbrahimov, 2005). Kazı sonuçlarının değerlendirilmesi ile Orta Tunç devri mezarlarının ölü gömme geleneklerinin Son Tunç devri mezarlarından farklı olduğu ortaya çıkarılmıştır. Son Tunç çağı mezarları kurgan şeklinde olup, onlardan bazılarının diyametri 10 metreye kadardır. Bundan başka, mezarlar kendi aralarında da kromleks taşlarının boyutlarına, şekilleri ve diziliş tarzlarına göre de farklılık gösteriyorlar. Mezarların iç kısmı ise taş kutu şeklinde yapılmıştır. Bu taş kutuların duvarları farklı boyutlarda olan taşlarla kaplanmış, üzeri büyük karo taşlarla örtülmüş, etrafına dörtken planda karo taşlar dizilmiştir. Sunakların mezara doğu taraftan yapılması geleneği değiştirilmiş olduğundan, bahs ettiğimiz çağda sunaklar mezarın hem güney, hem de batı tarafında yapılması gözlemlenmiştir.

Mezarlar buluntuları içerisinde Geç Tunç- Erken Demir Çağına ait edilen kil kaplar, tunç süs eşyaları, ok uçlukları, küçük boynuzlu hayvan ve kuş kemikleri de var.

Öğrenilmiş 51 mezardan sadece altısı dağıtılmamış şekilde bulunmuştur ki, bunlardan da biri 18 no-lu kurgandır (Fotoğraf 15)

Fotoğraf 15: 18 Nolu mezar (İbrahimli, 2011)

Bu mezar, Plovdağ'ın zirvesine yakın, 16 no-lu kurganın kuzey doğu tarafındadır. Mezarın üstü bir kaç katmandan oluşmakla, 90 sm yüksekliğindedir. Üst katman 15-20 sm kalınlığında olan topraktan, ikinci kat 20-25 sm kalınlığında olan taş parçacıklarından, mezarın örtük taşına kadar olan üçüncü kat ise 45-50sm kalınlığındadır ve orta ölçülü taşlardan ibarettir. Bu taşlardan mezarın örtük taşlarının etrafına da eğimli bir şekilde dizilmiştir.

İskelet mezarın içerisine sol tarafı üstünde, arka tarafı kuzey duvarına yaslanmış, yarı hoker şekilde konulmuştur (Fotoğraf 16).

Fotoğraf 16: 18 Nolu mezar (İbrahimli, 2010)

30-35 yaşlarındaki erkeğe ait edilen bu mezardan süs eşyaları da bulunmuştur. 32 adet küçük, beyaz boncuktan ve bir adet deniz kabuğundan oluşan küpeler de bu süs eşyaları içerisinde ve kafatasının hemen yanında bulunmuştur. Bunun yanı sıra, boncuklarından çoğunluğu kırmızı ve kahverenkli akikten, beyaz pastadan ve oksitlenerek kömüre dönüşmüş silindirik şeklinde boncuklardan oluşan ve çenenin altında sıkışarak toplanmış iki adet kolye de buluntular arasındadır.

Ölünün sol elinde ise ağaçtan hazırlanmış sapı olan dört adet çıkıntılı, yanında kuş tüylerine de rastlanılan, sadece tunçtan hazırlanmış kısmı günümüze kadar ulaşmış olan tunç topuz konularak gömülmüştür. Tabanının alt tarafına yakın bir adet halhal bulunmuştur. Mezarın bu kısmında kuş tüyleri de bulunmuştur. Kuş tüylerinin izi olan yerde bir sıra halka şeklinde dizilmiş beyaz boncuklar da görülmüştür.

İskeletin yüzü ile kırmızı renkli kabın arasında, sapı, mezarın güney doğu, namlusu kuzey batı köşesi istikametinde konulmuş 30 sm uzunluğu olan tunçtan hazırlanmış hancer bulunmuştur (Fotoğraf 17)

Fotoğraf 17: 18 No-lu mezardan bulunmuş tunç hancer (İbrahimli, 2008)

Hancerin ölünün yüzünün tam karşısına konulması geleneği Güney Kafkas nekropollarında sık sık görülür.

Mezarın diğer buluntularından biri de, içerisi ince ağaç tabakadan, dış tarafına kalın bir deriden yapılmış, içerisinde obsidiyan ve çakmak taşlarından hazırlanmış 9 adet ok uçuğu (Fotoğraf 18) olan kapdır.

Fotoğraf 18: 18 Nolu mezardan bulunmuş ok uçları (İbrahimli, 2011)

Ok kabının alt tarafına yakın, mezarın batı duvarı yakınlığında siyah renkli, iyi şekilde cilalanmış, geniş ağızlı, ağızının kenarına birleşik ve mantar şeklinde kulpu olan küp bulunmuştur. Küpün alt tarafında, hazır olduktan sonra açılmış 1 sm diyametri olan delik vardır. Genel olarak, mezarlarda bulunan kaplarda, bu tür deliklerin seramik ürünün daha hazırlanma aşamasında olarken açıldığını göz önünde bulundurursak, bu örneğin özel mezar hediyesi olarak hazırlanmadığını, günlük kullanımda olan ürün olduğunu varsayabiliriz.

Siyah renkli kap mezarın güney batı köşesine, yukarı tarafı kuzey istikametinde, sol yanı üstünde yatırılmış ve kaburğası arasında ok ucu bulunması sebebiyle, mezar hediyesi olarak konulması için avlanmış olduğu düşünülen dağ keçisinin başı üzerinde konulmuştur. (İbrahimli, 2008).

18 nolu nekropolisten bir adet siyah, bir adet kırmızı kaplar bulunmuştur. Bulunan ürünlerinin sembolik renkte olması onların kult önemi taşıdığıının göstergesi olabilir (İbrahimli, 2011).

Mezarın sunak yeri kurganın kromlexine doğu tarafından birleştirilmiştir, oval şeklindedir ve diyametri 2,7-2,2 metredir. Sunak mezardan bir az daha yüksekte olup, yan tarafları 4-5 sıra dağ taşları ile örülmüştür. Dağın yamacına doğru olan doğu tarafı kısmen dağıtılmıştır (Fotoğraf 19).

Fotoğraf 19: 18 Nolu mezarın sunak yeri (İbrahimov, 2011)

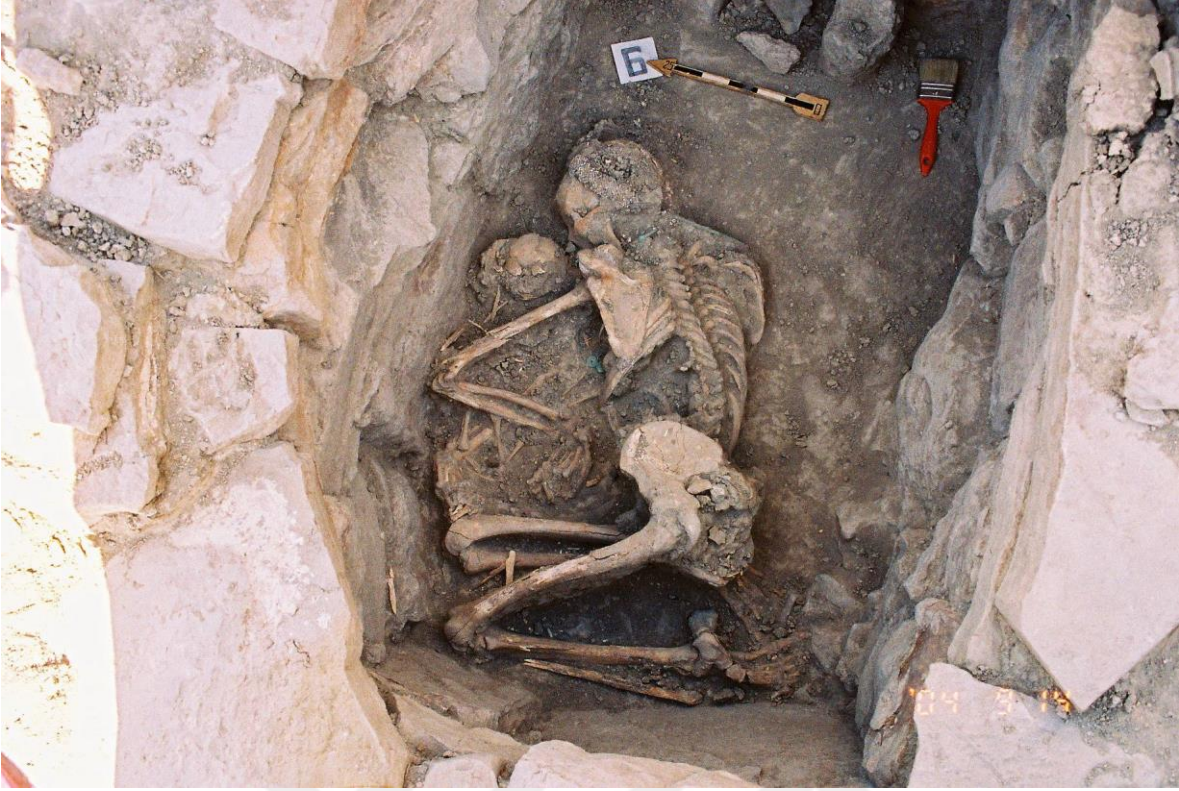
Sunak kısmının orta tarafında,zemine yakın kısmında 2-3 sm kalınlığında kristal şeklinde olan sarı renkli madde izlerine rastlanılmıştır. Ne olduğu anlaşılamayan bu madde, 15 nolu nekropolisin sunak kısmında, sınımış vazunun etrafında da bulunmuştur.

6 nolu mezar. 1 no-lu mezarın güney tarafında, yuvarlak şekildedir.Üzeri toprak ve farklı büyüklükte olan taşlarla örtülmüştür. Mezarın bir birine birleştirilmiş iki örtük taşı vardır, birincinin kalınlığı 28 sm olup, dörtken şeklindedir (170x60 sm) İkinci taşın kalınlığı ise 26 sm-dir (Fotoğraf 20).

Fotoğraf 20: 6 No-lu mezarın örtük taşları (İbrahimli, 2011)

Mezarın güney ve kuzey duvarları, bir az daha küçük taşlarla 4-6 sıra olmakla örülmüştür. Doğu tarafındaki duvar büyük bir sal taşın perpendikulyar bir şekilde yerleştirilmesiyle yapılmıştır, ölçüleri 54x66x16 sm-dir. Kil torpakla dolu olan mezarın içerisinin uzunluğu 130, genişliği 80 sm-dir Mezarın 50 sm derinliğinden iyi şekilde muhafaza edilmiş, kolları arasında çocuk iskeleti olan kadın bulunmuştur. Kadın ve çocuk yüz yüze olmakla, bükülü biçimde gömülmüşler. Kadın, mezara sağ tarafı üzerinde, kafatası doğu, yüzü kuzey tarafa doğru konulmuştur ve elinin dorsal kısmı çocuğun pelvis kemiğinin üzerindedir (Fotoğraf 21).

Fotoğraf 21: 6 Nolu mezar, (İbrahimli, 2011)

Mezardan iskeletin sol tarafında, sağ omuzu istikametinde, içerisinde (devegözü) ve çakmak taşından hazırlanmış 13 adet ok uçluğu olan deriden hazırlanmış ok kabı bulunmuştur.

Mezar hediyeleri olarak süs eşyaları da bırakılmıştır ki, bunların da bir kısmını iyneler teşkil ediyor. Kafatasından aşağıda, kaburgasının sağ yarısının altında tunçtan hazırlanmış 8 adet olmakla çengelli iyneler bulunmuştur. Farklı ölçülerde olan bu iynelerden büyük olan ikisinin baş tarafında akikten yapılmış boncuk geçirilmiştir.

Sol ve sağ zigomatik kemiği yanında ucu birleştirilerek halka şekline getirilmiş olan iki adet tunç küpe de bulunmuştur.

1,9 sm olan tunç halka ise sol ayak kemiğinin ikinci parmağına yakın yerden bulunmuştur. Sol elinin bileğinde ise akikten yapılmış iki sıra olan bileklik bulunmuştur (Fotoğraf 22).

Fotoğraf 22: 6 Nolu mezardan elde edilmiş boncuklar (İbrahimli, 2011).

10 nolu mezar. 1 nolu mezardan 30 metre kuzey batı tarafta, dörtken şeklindedir, sal taşlar etrafına dikey bir şekilde dizilmiştir. Çoklu gömü geleneği uygulanan bu mezarın 70-75 sm derinliğinden kafatasları güney doğu, yüzleri ise güney batı istikametinde olan, iyi şekilde korunamamış iki iskelet kalıntıları bulunmuştur. Her iki iskeletin kafatası güney tarafta gömülen iskeletin yakınlığında bulunmuştur.

Mezarın güney doğu köşesinde iki adet kırmızı kilden yapılmış, siyah boyalı seramik örnekleri bulunmuştur. Bunlardan birincisi kısa boğazlı, ağız tarafı bir az dışarıya doğru çevrilmiş düz oturacaklıdır. İkinci kap düz ağızlı ve düz altlıdır, yarısından yukarı kısmı siyah renge boyanmıştır.

10 nolu mezardan seramik ürünlerinden başka bir bulgu elde edilememiştir. Bu da yüksek ihtimalle, mezarın bir kaç defa soyguncular tarafından dağıtılması ile alakalıdır. Aşağıdaki fotoğrafta ise 10 nolu mezar ve mezardan elde edilen bulgular gösterilmiştir (Fotoğraf 23).

Fotoğraf 23: 10 Nolu mezar ve elde edilen bulgular (İbrahimli,2011).

Halı-Keşan nekropolisi. Ordubad ilinin Sabirkend ve Kelenterkend köylerinin yakınındadır. Burada olan mezarların çoğu eroziyaya maruz kalarak tahrip olmuş, bir çoğunun örtük taşı günümüze kadar ulaşmamıştır. 1982-1985 yıllarında ve daha sonra yürütülen araştırmalarda doğu- batı tarafta kısmen az dağılmış mezarlara rastlanılmıştır. Onlar yapımı ve planına göre Muncuqlutepe mezarları ile benzerdir, lakin ayırtedici özellikleri de vardır. Nekropolisteki mezarların bazılarının giriş yolu olmamış, bundan başka, mezar ve sunakların duvarları yan tarafı üzerine konulmuş karo taşlarla yapılmıştır, üstü de karo taşlarla kapatılarak, etrafına farklı boyutlarda olan taşlar dizilmiştir. Yürütülen araştırmalar sonucu olarak, M.Ö. 2. bin yılın sonu, 1. bin yılın başlangıcına ait edilen gri, pembemsi ve siyah renkli seramik örnekleri (küp, kase, çömlek, bardak vb), tunç süs eşyaları (bileklik, küpe, iğne vb) hançerler bulunmuştur (Aslanov, Kaşkay, 1985; Aslanov, İbragimov, Kaşkay, 2003).

Delme. Ordubad ili, Sabirkend köyünün yakınlarında, Yaycı arkının sağ sahilinde, yüksekliği 8-10 metreye kadar olan tepe üzerindedir. Toplam alanı 616 metre karedir. Nekropolisteki mezarlar taş kutu ve dörtken şeklindedir. Mezarlar farklı boyutlu odalardan ibarettir (0,7-0,9x1,3-1,5 m).

Nekropoliste 1981 yılında Q.M. Aslanov'un başkanlığı altında ve daha sonralar da araştırmalar yürütülmüştür. Bu araştırmaların sonucu olarak, mezarlardan tek ve ya çift iskelet kalıntıları, Geç Tunç ve Erken Demir devrine ait seramik ürünler ve çeşitli tunç eşyalar bulunmuştur (İbrahimov, 2005). Bulunan bu kültürel öğeler Halı-Keşan, Merdangöl, Muncuqlutepe nekropilislerinden elde edilen buluntularla benzerlik içerisindedir.

Muncuqlutepe. Ordubad ilinin Sabirkend ve Kelenterkend köylerinin yakınlarında, Halı-Keşan nehrinin doğu tarafında, oval şekilli tepenin üzerindedir (60x40). Nekropolis Q.M. Aslanov, B.İ. İbrahimov ve S.M. Gaşgay tarafından araştırılmıştır (Aslanov, Kaşkay, 1991).

1979-1982 yıllarında yürütülen araştırmalarda 1600-1700 metre kare alanda 33 mezar açığa çıkarılmıştır, farklı derinliklerden boyutları 2x1,2 metre olan, üzeri 1,5-2 metre uzunluklu taşlarla kapatılmış mezarlar öğrenilmiştir. Bu mezarlardan m.ö. 8-6. yüzyıllara ait edilen bir çok kültürel öğeler (kil kaplar, süs eşyaları, silahlar ve d.) toplanılmıştır (Aslanov, İbragimov, Kaşkay, 2003; Aslanov, İbrahimov, 1980). Araştırmalar sonucu olarak nekropolisteki mezarların hepsinin serdabe tarzında yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. Bu mezarlar, Merdangöl, Halı-Keşan, Delme mezarlıklarında olduğu gibi sunaklarla birliktedir. Mezarların duvarları taştan yapılmış, üzeri ise büyük taş levhalarla kapatılmıştır. Her serdabe bir kaç gömü için hesaplanmıştır. İskeletler bükülmüş bir şekilde sağ tarafı üzerinde konulsa da, tekrar gömüler zamanı önceki gömüler değiştirilmiştir. Mezarların hemen hemen hepsinde kaçak kazı yapıldığından, kültürel buluntular da tahripe maruz kalmış ve karışmıştır.

Boyahmet nekropolisi. Erken Demir çağı'na ait edilen bu nekropolis Culfa şehrinin Bayahmet köyünün kuzey batı tarafında, Dereçay nehrinin her iki sahilinde yerleşerek dört bir taraftan yüksek dağlarla çevrelenmiştir. 5000 metre kare alanı kapsıyor. Dört bir taraftan zengin bitki örtüsü olan dağlarla çevrelenen ve Erken Demir devrine ait edilen bu nekropolis, 1989 yılında, yapılan inşaat işleri sonucu olarak tesadüfen açığa çıkarılmıştır. Bu sırada dağıtılmış mezarların kültürel öğeleri yüzeye çıkartılmıştır. 1991 yılında ise, nekropoliste, V.B. Bahşeliyev'in başkanlığı altında dört taş kutu mezar öğrenilmiştir (Novruzlu, Bahşeliyev, 1998) Mezarlardan ikisi yağmalanmış, ikisi ise günümüze kadar ulaşmıştır. Yürütülen araştırmaların sonucunda, 1 Nolu mezarda çoğul gömü, 2 Nolu mezarda ise tekli gömül olduğu ortaya çıkarılmıştır. Uzunluğu 2 metre, genişliği 1,2 metre olan 1No-lu mezardan ikisi doğu- batı tarafında, biri dik, diğeri ise mezarın güney tarafına doğru sıkıştırılmış şekilde olan kafatasları bulunmuştur.

Nekropolisten süs eşyaları (kolyeler, tunç kemer, yılan şeklinde olan asma kolye, yüzük ve küpeler) iş aletleri ve silahlar, kil kaplar ve hırda boynuzlu hayvan kemikleri bulunmuştur. Elde edilen bu kültürel öğeler Erken Demir devrine ait edilmiştir. 2 no-lu mezardan ise bir kupe ve bir kaç parça kil kap parçaları bulunmuştur.

Seramik ürünlerinin bir kısmı ince ve bir az büyük kum taneleri olan kilden hazırlanarak gri renk olana kadar pişirilmiştir. Hemen hemen hepsi çarkta hazırlanan bu örnekler dış tarafından hafif bir şekilde düzleştirilmiştir, bazıları ise iyi bir şekilde cilalanmıştır. Bu cilalanma işlemi bir birinin üstüne konulan şeritlerle sürdürülmüştür, bu metod Nahçıvan'da Kalkolitik çağ'ından beri kullanılıyor. Bazı örnekler ise siyah renge boyanarak pürüzsüzleştirilmiştir. Bayahmet nekropolisi'nden bulunan kaselerin benzerlerine Sarıtepe, Haçbulak, Kuşçu'da da rastlanılmıştır.

Kadehler. Şekline göre farklılık gösteren bu örneklerden biri halka tabanlı, yuvarlak gövdeli, dışarıya doğru kalınlaştırılmış ağız kenarlıdır. Diğer bir örnek bikonik gövdeli, koni boğazlı, düz ağız kenarlıdır.

Hancerlerle temsil edilen silahlar iki adettir. Namlusunun ortası kabartmalı, ucu sivri, ağızları düzdür. Üçgen şeklinde olan namlusunun sapına birleşik kısmı kalınlaştırılmış, üzeri geometrik motiflerle, başlığı da üçgen şeklinde olan motiflerle süslenmiştir . Bu şekilde olan örnekler Hocalı-Gedebey kültürüne ait olup, Hanlar, Şuşa, Şamhor'da m.ö. 11-9. yüzyıllara ait edilen arkeolojik kazılarda rastlanılmıştır (Danielyan, 1987).

Tunçtan hazırlanan süs eşyaları kolyeler, bileklikler, yüzük ve küpe e diğer örneklerle temsil edilmiştir.

Yüzükler. Üç örnekle temsil edilen yüzüklerden birin kesitte yuvarlak olan tunç telden hazırlanmıştır ve uçları bir birinin üstüne getirilerek halka şekli verilmiştir.

İnce tunç teli sarmalarak yuvarlak şekline getirmekle oluşan yüzükler iki adettir ve ikisinin de üstü içerisi noktalarla doldurulmuş birleşik üçgenlerle süslenmiştir. Bu örneklerin benzerleri Nahçıvan'da daha önce bulunamamıştır.

Bileklikler. Uçları arasında mesafe olan bileklikler kesitte yuvarlak veya yarım yuvarlaktır. Bazılarının uçları kaba bir şekilde dörtken biçime verilmiştir.

Küpeler. İki adettir, biri akik boncuk takılmış ve biri diğerinin üstüne sarılmış tunç telden hazırlanmıştır. Diğer de ince tunç telden hazırlanmış ve üzerine dörtken şeklinde olan küçük tunç levha geçirilmiştir.

Kolyeler. Tunç kolye bir örnekle temsil edilmiştir, ortası dörtken şekle getirilmiş ve çizgilerle süslendirilmiştir. Uçları yassılaştırılmış ve üzerine doğru katlanmıştır.

Saç süsleri. İnce tunç levhadan hazırlanan, kabartma ve aşındırma usulu ile yapılmış noktalarla süslenmiş örnekler iki adettir. Hocalı-Gedebey kültüründe sık sık bulunan bu örneklerden biri yuvarlak, diğeri trapez şeklindedir.

Nekropolisin etrafında araştırmalar yürütülse de her hangi yerleşkeye rastlanılmamıştır. Bu yerleşkenin erozyona maruz kalarak yok olması tahmin ediliyor (Seyidov, 2002).

Hakkıhlık nekropolisi. Şahbuz şehrinin Külüs köyünün doğusunda, aynı isimli nehrin sol sahilinde, Külüs nekropolisinden aşağı tarafta, tepe üzerindedir. Nekropolis, kuzey doğu ve güney doğu tarafından yüksek dağlarla çevrelenmiştir. Burada bulunan mezarların bir kısmı doğal aşınmaya maruz kalmış, bir kısmı ise köy ahalisi tarafından dağıtılmıştır.

Nekropoliste 1990 yılında V.B. Bahşeliyev tarafından yürütülen ilk araştırmalarda iki mezar öğrenilmiştir (Novruzlu, Bahşeliyev, 1992). Bu mezarlardan biri kuzey doğudan güney batıya taraf yapılmıştır. İkinci mezar ise, kuzey-doğudan, güney batı istikametindedir. Mezarların ikisi de taş kutu tarzında olup, boyut ve yapım tarzına göre de benzerlik içerisindedir. Her iki mezarın duvarları taşlarla örülmüş, üzerine ise büyük taş levhalar konulmuştur. Mezarlardan biri diğerine göre daha iyi korunmuştur. Bu mezardan, daha iyi korunmuş iskelet kalıntıları, diğerinden ise, kemik buluntularının yanı sıra bir adet kil kap ve tunç hancer bulunmuştur. Her iki iskelet mezarın güney doğu tarafında açığa çıkarılmıştır.

Nekropoliste öğrenilmiş mezarlardan çoğu sayda gri ve pembe renkli kil kap kırıntıları, hayvan ve kuş figürleri, süs eşyaları bulunmuştur. Elde edilen kültürel öğelerin araştırılması sonucu olarak, nekropolisin M.Ö. 2.bin yılın sonu, 1.bin yılın başlangıcına ait

taşlarıyla örtülmüştür. Mezarlar, toprakta açılmış çukurlarda sal taşlarının yan yana konulmasıyla yapılmıştır. Duvarların alçak kısmı kaba taşlarla örülerek tamamlanmıştır. Taş kutuların büyük sal taşlarla kurulması, özellikle de, İman deresi gibi uzak bir mesafeden getirilmesi, toplumun yerleşmiş ölügömmе gelenekleri ile alakalıdır. Bu taş kutu mezarların üstü genel olarak sal taşlarının yan yana konulmasıyla kapatılmıştır (1 ve 5 no-lu mezarlar), bundan sonra da üzeri taş yığıyla örtülmüştür. Bazı mezarlarda bu “kapak”lar mezarın içine doğru kaymıştır. Bu tarz taş yığını ile yeri kolayca belli olan bu mezarların ölçüleri 1x0,9m; 1,2x0,9m; 2,5x1,5m aralığındadır.

Köyün ahalisi tarafından yağmalanan 7 no-lu taş kutu mezar öğrenilirken onun yan tarafındaki duvarın üzerinde bir biri ile karşı karşıya yerleştirilmiş iki resme rastlanılmıştır. (Bahşeliyev, 2002).

Birinci resim yüksekliği 103sm, genişliği 82 sm olan A formlu taş levha üzerinde yonulan stilize edilmiş insan figurundan ibarettir. İnsan figurunun başı ortasından küçük çukur olan daire şeklindedir. Onun yukarı kısmı yaprak formlu çıkıntı ile tamamlanmıştır. Suvari olduğu düşünülen bu resmin ön tarafında aypara, arka tarafında ise yılan resmine, Kesişen ve dalgalı hatlara rastlanılmıştır.

İkinci resm yüksekliği 63sm, genişliği 83 sm olan taş levha üzerinde yonulmuştur. Bu figurun kafası iki kısma ayrılmış daire şeklinde olmakla, yukarı tarafında boynoz şeklinde olan çıkıntıyla tamamlanıyor. İki kısma ayrılmış kafasının sağ tarafında nokta şeklinde olan küçük bir çukur açılmıştır. Figurun baş kısmından farklı yönlere ayrılan hatlar ayrılmaktadır.

Taş duvarlar üzerinde yonulan bu resimlerin ölümden sonraki hayata inançla bağlı olduğu düşünülür. Resimlerin benzerine rastlanılmasa da, bazı detayları Kuzey Kafkas ve Sibiryanın kayaüstü işaretleri ile benzerlik içerisindedir. Örneğin, yukarıda da bildirdiğimiz gibi, bu resimlerin baş kısmı içerisinde bir çukur olan daire şeklindedir. Bu tarz resimler Kobustan, Gemikaya, Hatunçay nehrinin orta akarlarında, Kyahta bölgesinin kayaüstü işaretleri arasında geniş yayılmıştır. Bir grup araştırmacıların fikrine göre, içerisinde nokta olan daireler güneşi sembolize eder. Bu tarz güneş resimleri Kareliya’dan Skandinaviya’ya kadar geniş bir arazide kayaüstü işaretler arasında bulunuyor. Bu bölgelerde yayılmış güneş resimleri antropomorfik detaylarla da verilmiştir. Buna benzer resimlere Azerbaycan’da Hocalı-Gedebey medeniyetine ait kil kaplar üzerinde de rastlanılmıştır. İçerisinde nokta olan daireler bir çok kültürlerde güneşi sembolize eden figur gibi kullanılmıştır. Mısır heroglifleri ve Orhon-Yenisey yazılarında da bu figurların aynı anlamda kullanıldığı düşünülür.

İkinci resimdeki figurun benzerlerine mitolojide rastlanılmadığından, onun hangi anlamda kullanıldığını söylemek zordur. Lakin resmin baş kısmı güneşi sembolize eden bir

figura benzediği için bu işaretin mezarı kötü ruhlardan koruyan hamî ruhun tesviri olduğunu fikrini ortaya koyuyor (Seyidov,2004)

Kolanı taş kutu mezarlarında da toplu gömü geleneği izlerine rastlanılmıştır. Örneğin, nekropolisin kuzey tarafında olan 1 ve 2 no-lu mezarlarda insan iskeletine rastlanılmamasına rağmen, 10 no-lu mezar sayca en çok iskelet kalıntısı bulunan mezardır. Kafatası sayına göre, gömü sayısı belirlenen bu mezarlarda, 3-17 arasında iskelet olduğu açığa çıkarılmıştır. 10 no-lu mezar, hem de mezar hediyelerinin say çoğunluğu ile dikkatimizi çekiyor. Araştırmacılar, 6 adet tunç hancer bulunan bu mezarda, iskeletlerin daha önce hocker gömü tarzında olduğu, daha sonra ise mezarın bir köşesine toplanarak yığın hale getirildiğini düşünüyor.

Kazı zamanı mezarların üstünden ve içerisinden çoğu sayıda seramik ürünleri bulunmuştur. Bazı araştırmacıların fikrine göre, bu, gömü sırasında seramik kırma geleneği ile bağlantılı olabilir. Ölügömmeye geleneklerine ışık tutabilme açısından 1988 yılında mezarların 20 metre kare çevresinde kazı işleri yürütülmüştür. Kazı sonucu olarak, küçük taş levhalardan kurulmuş küçük bir taş kutu, onun etrafında ise kil kap parçaları ve kadehler bulunmuştur. Buluntular, nekropoliste yeme ve içme gibi gelenekler olduğunu gösterebilir (Bahşeliyev, 2002).

Kolanı nekropolisi, toplumda sosyal berabersizlik olduğunun bir nevi kanıtıdır. Şöyle ki, mezarlardan bir kısmı büyük taş levhalarla kurulup, taş örgürlü tamamlandığı halde, diğer kısmı küçük taş levhalarla ve basit çukurlarda yapılmıştır. Başka bir örnek olan büyük mezarlardan birinin duvarlarının mitolojik resimlerle süslenmesi de onun toplumun üst sosyal düzeylerine ait birinin mezarı olduğunun göstergesidir.

Mezar hediyeleri seramik ürünleri, süs eşyaları ve silahlardan ibarettir. Bu örnekler arasında demir ve ya boyalı kaplar bulunmamıştır. Başlıca olarak kil kap parçaları ile temsil olunan seramik ürünler gri ve pembe olmakla iki gruba ayrılıyor. Daha az rastlanan pembe renkli seramik ürünleri ince kum ilave edilmiş gilden hazırlanarak orta derecede pişirilmiştir. Bazen kapların duvarları arasında gri ve pembe renkli pişmemiş tabaka tutulmuştur. İki örnek ile temsil edilen kaselerden birinin ağız kenarı düz, gövdesi yarım küre şeklindedir. Ağız kenarı içe batık bir şeritle çevrelenmiş ikinci kasenin gövdesi koni şeklindedir.

Çömlekler şekline göre iki gruba ayrılıyorlar, birinci grup çömleklerin dışarıya doğru katlanmış ağız kenarları kalınlaştırılmıştır. Bu kapların üzeri düz ve dalgalı çizgilerle süslenmiştir. İkinci gruba dahil edilen kısa boğazlı, küre şeklinde gövdesi olan çömleklerin ağız kenarları düz şeklindedir. Bu grup çömleklerin dış tarafı isise verilmiştir. Bu gruba dahil edilen silindir boğazlı, ağız kenarı dış tarafa doğru çevrilmiş, küre şeklinde gövdesi olan

seramik ürünleri çarkda hazırlanmıştır. Bu kapların giline ince kum karıştırılmış ve iyice pişirilmiştir.

Pembe renkli seramik ürünlerinin benzerlerine 1.Kültepe, Şahtahtı ve Kızılvenk'te rastlanılmıştır.

Seramik ürünlerinin büyük çoğunluğu gri renklilerdir. Bu gruba ait kil kaplar çoğunlukla, ince, bazen ise büyük taneli kum karışımı olan gilden hazırlanarak orta derecede pişirilmiştir. Bazı seramik ürünlerinin kesiklerinde kahve renkli tabaka görülüyor. Renk tonları gri ve siyah arasında değişen seramik ürünlerinin dış tarafı iyice cilalanmış, iç tarafı da düzleştirilmiştir.

Farklı şekillerde olan gri tenkli seramikanın en çok rastlanan örnekleri kase, çömlek, tabak ve kadehlerdir.

Silahlar başlıca olarak, tunç hancerler ve obsidiyan ok uçlukları ile temsil edilmiştir. Bulunan 7 adet tunç hanceri şekline göre üç gruba ayırabiliriz. Birinci grupta, hancerlerin sapı yassı, ucu üçgen şeklinde olup, ortası kabarıktır. Onlardan birinin sapında küçük bir delik açılmıştır. Şekline göre, Kızılvenk'in Orta ve Geç Tunç devri hancerlerine benzeyen bu silahlar Kuzay Kafkaz'da da geniş yayılmıştır.

İkinci gruba dahil edilen hancerlerin her birinin kendine has özellikleri olmasına rağmen, biri hariç, hepsinin konus şeklinde olan başlığı vardır. M.ö. 10. yüzyılda Kuzey Kafkaz' da hemen hemen her bölgede bulunan bu hancerler, İranda da geniş bir şekilde bulunmuştur ve m.ö. 9-8. yüzyıllara kadar kullanılmıştır.

Üçüncü grub, yaprak biçimli namlusu sapına birleşen kısımda dörtken şeklinde kalınlaştırılmış bir örnekle temsil olunuyor. Namlusunun orta kısmı dörtken kabartmalı, ucu sivridir, ağzı kesici bir şekle getirilmiştir.

Silahların diğer bir grubu olan obsidiyan ok uçlukları, yaprak şeklinde olmakla, iyice retuşlanmış ve arka kısmında sapa birleştirmek amaçlı oyuk açılmıştır.

Mezar hediyeleri içerisinde çok sayıda süs eşyalarına da rastlanılmıştır. Bunlardan biri olan küpelerden, kakvı, akik boncuklar, bazen ise tunç zencirler asılmıştır. Bazı küpeleri takmak için ayrı bir tunç halkalar kullanılmıştır. Orta Tunç çağından beri Şahtahtı ve Kızılvenk'ten tek tek örneklerle bilinen bu tarz süs eşyaları Erken Demir çağ'ında geniş şekilde yayılmıştır.

Süs eşyalarının diğer grubu bilekliklerdir. Yapıldığı tellerden kesik alırsak, bu tellerin yuvarlak, yarım yuvarlak ve dörtken şeklinde olduğunu görebiliriz.

Sayıca daha az olan süs eşyalarından biri alınlıktır ve dört örnekle temsil olunmuşlardır. Tunçtan hazırlanan bu örnekler ortada genişlendirilmiş şekilde olmakla, uçlara

doğru daralıyor. U tarafları içeri veya dış tarafa doğru kıvrılmıştır. Bir alınlığın üzeri çizgili nakışlıdır.

Diğer bir süs eşyası rneği olan kolyeler ince tunç tellerden hazırlanarak bazen bir, bazen her iki u tarafı dövülerek şekle salınmış ve kıvrılmıştır. Kolyelerin bir uu sivri, diğer tarafı ise sivri tarafa kolayca geçirilebilecek şekilde dzeltilmıştir. Onların üzerinde akik boncuklar, dörtken şekilli kavkılar dizilmıştir (Fotoğraf 25)

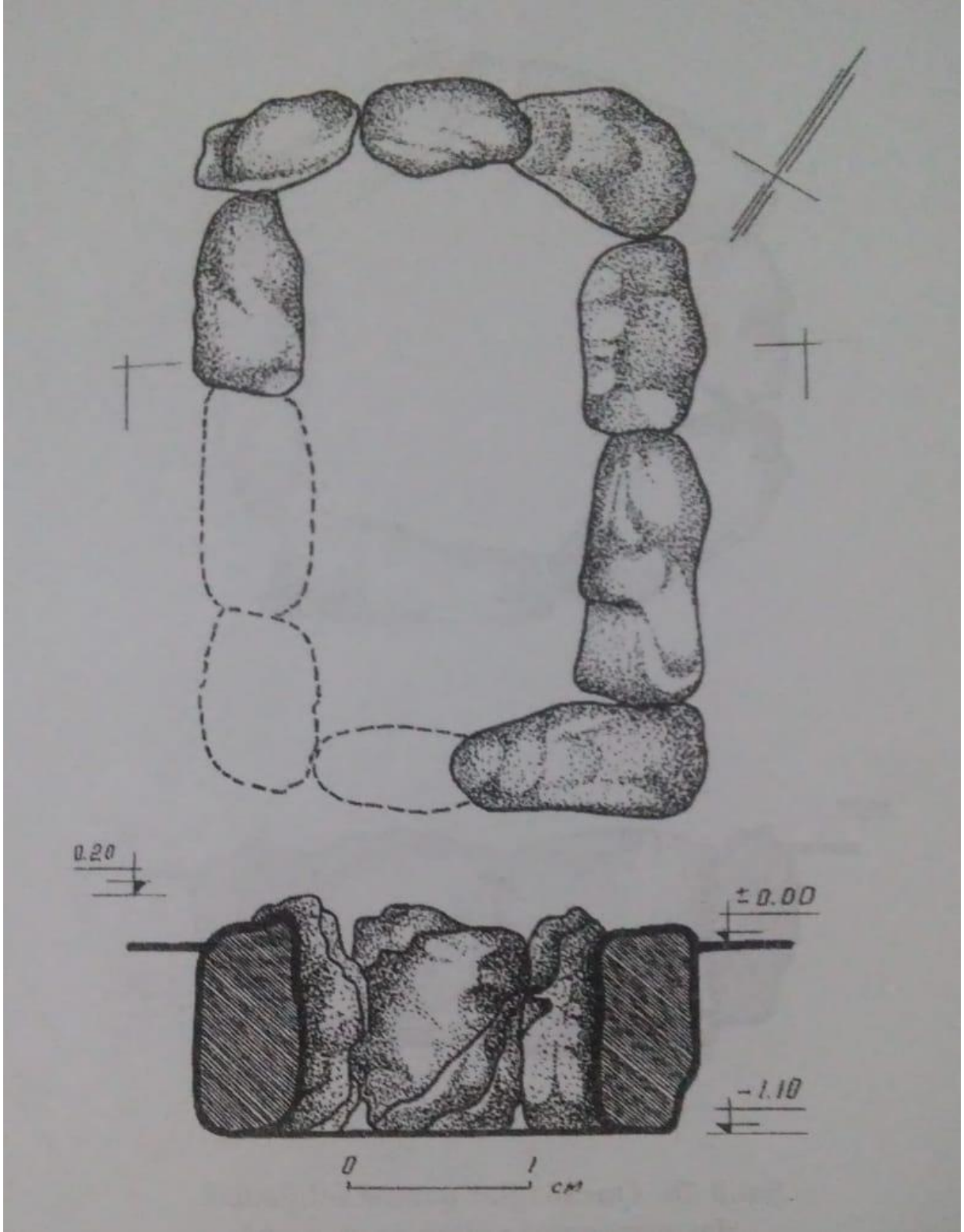

Fotoğraf 25: Kolanı nekropolisinden elde edilen kolye (Halilov, 2013)

Tunç yüzükleri iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup örneklerinin u tarafları açık, bir birine temas eden veya birbirinin üzerinde olmaktadır. U tarafları bir kaç defa birbirinin üzerine dolandırılmış sarmal şeklinde olan yüzüklere de rastlanılmıştır. Deniz hayvanlarının kabuğundan hazırlanan yüzükler de örnekler ierisindeedir.

Boncuklar, başlıca olarak akikten hazırlanmıştır, balon, yuvarlar ve bikonik olmak üzere farklı şakilleri vardır. Sade taşlardan ve beyaz renkli sert olmayan taştan hazırlanan boncuklar az örneklerle temsil olunmuşlardır. Deniz hayvanlarının kabuklarından hazırlanan boncuklar ise özellikle dikkat çekicidir. Onlardan bazılarının diyametri boyunca delik açılarak kullanılmış, bazıları ise kaba dörtken şekle getirilmiştir. Bazı rnekler dairelerle süslenmiştir. Az da olsa rastlanan tunç boncuklar da farklı şekillerdedir.

Karabağlar (Kalacık). Mezarlık aynı isimli yerleşim yerinden güney tarafında olup, 12 ha alanı kapsıyor. Nekropolis iki ayrı, ama aynı zaman dilimine tarihlendirilen mezarlıktan oluşuyor. Kuzey taraftaki mezarlıkta taş sanduka ve kromleksli mezarların hiç birinde insan kalıntlarına rastlanılmamıştır. GT'na ait edilen güney taraftaki mezarlıkta ise yine taş sanduka mezarlar ve içerisinde iskelet kalıntıları bulunmuştur. Dörtken şeklinde olan 1 no-lu mezar büyük taş parçalarından yapılmıştır (Fotoğraf 26).

Fotoğraf 26: Karaağlar taş kutu mezarının planı (Seyidov, 2012).

Mezarda hocer şeklinde, kafatası kuzey doğu tarafa doğru olan iskelet bulunmuştur. Mezar hediyeleri olarak ise, 4 adet tunçtan yapılmış kolye, 20 tane bileklik, 1 yüzük, mercan ve akikten hazırlanmış boncuklar bulunmuştur (Seyidov, 2004).

Kuzey taraftaki mezarlıkta insan kalıntılarının bulunmaması, güneydeki mezarlıkta ise bunun aksi olan durum oldukça dikkatekicidir. Bir l için iki mezar hazırlandığı ve ya birinciden ikinciye tekrar gömü yapıldığı hakkında fikirler vardır (Seyidov, 2012).

4. BÖLÜM: ESKİ ANADOLU VE AZERBAYCAN TOPLUMLARINDA ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİNE AİT BULGULAR

Geç Tunç Çağı'nda Anadolu ve Azerbaycan'da mezarlar yerleşim içi ve yerleşim dışı olarak seçilmiştir. Mezarların yerleşim içinde bulunması, ölümlle barışmamak ve ölen kişiyi yakınında hissetmek isteği ile bağdaştırılıyor (Bittel, 1937). Azerbaycan'da Geç Tunç-Erken Demir Çağ'ında yapılan gömüler toplumda başlıca olarak uğraşılan işle-hayvancılıkla bağlı olmuştur. Şöyle ki, mevsimsel olarak yaylaya göçen insanlardan oradayken ölenleri yaylada gömmüş, lakin geri döndükten sonra içine mezar hediyeleri de bıraktıkları hatırat bir mezar daha yapmışlardır. Yerleşim yerinden kenarda ama yakın bir alanda yapılan gömülerin de her iki bölgede de görüldüğü gözlemlenmiştir.

4.1. Mezar Türleri:

4.1.1. Basit Toprak Mezarlar:

Toprakta çukur kazarak, üzerinin taş, ağaç, toprak ve diğer malzemeye örtüldüğü mezar türüdür. Her iki coğrafyada da sıklıkla uygulanmasına karşın, daha yaygın olarak görülen Anadolu'da, yön birliği bulunmayan bu mezarlarda, ölü çoğunlukla hoker, yarı hoker veya dorsal bir şekilde gömülmüştür. Yapılması kıyasla, daha kolay olan basit toprak mezarlarda mezar hedyesi az ve ya hiç bulunmadığından, bu mezarların her iki coğrafi bölgede de sosyal statünün göstergesi olduğu düşünülebilir. Yine her iki bölgede tekli, çift veya çoklu ölü gömme geleneği gözlemlenmektedir. Bebeklerin yetişkinlerle birlikte gömülmesi örneği de her iki bölgede görülmüştür. Anadolu'da bu tür örnekler başlıca olarak, küp mezarlarda bulunmasına rağmen, Azerbaycan'da aynı şekilde Plovdağ mezarlığında olan kurganlarda bu tür örnekler gözlemlenmiştir. Lakin, Azerbaycan'da olan antropolojik araştırmaların yetersizliği de bu konuda dataylı bir bilgi sahibi olamamamıza yol açmaktadır. Her iki coğrafyada, mezarlarda çoğunlukla yön birliği gözlemlenmemiştir.

4.1.2. Küp Mezarlar:

Her iki bölgede görülen gömme türüdür. Anadolu'da Neolitik dönemden beri görülen bu mezar türü uygulanırken her iki bölgede de yön birliği gözlemlenmemiştir. Fakat küp mezar gömülerinde iki bölge arasında bazı farklılıklar da vardır. Örneğin, Anadolu'da Alishar örneğinde küplerde çift gömme geleneği uygulanmaktayken, Azerbaycan'da bu bir miktar farklı şekildedir. Alishar mezarlığında iki küpün ağız ağıza getirilmesi ile oluşturulan çift küp mezarlar açığa çıkarılmıştır. Azerbaycan'da ise Gebele ve Zeyemçay nekropolisleri ile temsil

edilen örneklerde ise, ölünün kafatası küpün içerisine konulmuş, diğer örnekte ise kafatası yine küpün içerisinde olan ölünün omuz ve kol kısmı başka bir seramiğin (xeyrə) içine konulmuştur.

4.1.3. Sanduka Mezarlar:

Sanduka mezarlara ölü gömme geleneği İlk Tunç Çağ'ında başlamış, Demir Çağ'ında ise tüm Kafkas bölgesinde uygulanan bir mezar şekli olmuştur (Goşgarlı, 2012). Azerbaycan'da özellikle de, Nahçıvan bölgesinde sık sık rastlanan sanduka mezarlar, etrafının ve üstünün yassı taşlar konularak kapatılması ile yapılmıştır. Bazılarında tek gömü yapılan bu mezarlar, her iki bölgede de bazen çoklu gömü yapılan mezar türü olarak da bilinmektedir. Çoğunlukla, aynı zaman içerisinde ölenlerin gömüldüğü bir mezardan çok, muhtemelen aile mezarlığı olarak yapılan bu mezarlarda, tekrar tekrar gömü işlemi uygulanacağı zaman, bir önceki ölünün kemikleri yana doğru itilerek yeni bireye yer açılmıştır. Azerbaycan'da bulunan taş sanduka mezarlarda çok çeşitli ölü gömme geleneklerine rastlanılmıştır. Örneğin, bazı mezarların içi ve ölü kırmızı veya sarı renge boyanmış, bazı mezarlarda ise ölünün üzerine taş dökülmüştür (Zeyemçay örneğinde).

Anadolu'da Panaztepe mezarlığında gözlemlenen, Azerbaycan'da ise Geç Tunç-Erken Demir devrine ait gömülerde sık sık rastlanan, tekli, çift ve çoklu gömü geleneği uygulanan bu mezar türlerinden bazılarında taş sandukanın içine insan kalıntısı konulmamaktadır. Bu mezarlara insanların gömülmemesi ile ilişkili olarak araştırmacıların farklı yorumları vardır. 1890 yılında Azerbaycan'ın güneydoğu bölgesinde kazılar gerçekleştiren Jak je Morgan bu mezarların yağmalanmış mezarlar olduğu fikrini savunmaktadır. Güney Azerbaycan'da araştırmalar gerçekleştiren M.R. Khalatbari de onunla bu fikri paylaşmaktadır (Khalatbari, 2007). N. Müseybli'ye göre, boş mezarlarda hiçbir zaman ölü gömme işlemi uygulanmamıştır. Bahsedilen çağda, hayvancılığın önemli bir uğraş olarak öne geçmesinin, bu geleneğin sebebi olabileceğini vurgulamıştır. Şöyle ki, yaylada ölen insanlar orada gömülmüş, boş mezarlar ise yayla sezonu sonrasında dönülen merkezi yerleşim yerinde ölünün hatırasına sembolik olarak yapılmıştır. Araştırmacının kazısını sürdürdüğü Zeyemçay nekropolundan elde edilen bulgular ve mezar tiplerinin aynı olması bu fikrini desteklemektedir (Müseyibli, 2009). Panaztepe mezarlığında bulunan boş sanduka mezarların deniz kıyısına yakın bir yerde olmasını da göz önünde bulundurarak, hayatını denizde kaybetmiş insanlar için yapıldığı ve sembolik bir anlam taşıdığı düşünülmüştür (Erkanal ve Erkanal, 1986). Alisharda taş sandık mezarların üstü seramik parçaları ile kapatılmıştır ki, Azerbaycan'da da bu durumu Kolani mezarlarında görebiliriz.

Azerbaycan'da ağaç örtüklü kurganlarda uygulanan yakma geleneğinin, mezarlarda da yanık izlerine rastlanması sebebiyle cesedin mezarın üstünde yakılması şeklinde uygulandığını akla getirmektedir. Örneğin, Gence nekropolisinde, 4 nolu kurganın üst örtüsü tamamen yanmış, sadece ağaçların toprağa gömülmüş uçları kalmıştır.

4.3. Mezar Hediyeeri:

Mezar hediyeleri ile ilgili olan en yaygın yorum, güçlü bir yaşam isteğinin etkisiyle, ölümle hayatın tamamen bitmesini kabullenememek, ölümün sadece bir dünya ile diğer dünya arasında geçiş olduğuna inanmaktır. Toprak ise bu dünyalar arasındaki vasıtaadır. Bu sebeptendir ki, ölen kişi ile birlikte ona ait eşyaların da mezara konulması, bu eşyaların diğer dünyada da kullanılacağına dair olan inançla bağdaştırılıyor. Tahsin Özgüç (1948), çok sayıda iskeletin bulunduğu mezarlıkların ve bu mezarlıklardan elde edilen ölümle ilgili anıtların, mezar taşlarıyla iskeletlerin birlikte değerlendirilmesi sonucunda anlam kazanacağını ve o dönem toplumlarının ölümle ilgili düşüncelerini anlamamıza yardımcı olacağı düşüncesindedir.

Mezar hediyelerinin çoğu zaman ölen kişinin sosyal statüsü ile doğrudan bağlantılı olduğu varsayılıyor. Örneğin, bazı mezarlara çok sayıda mezar hediyesi konulmuşken, diğerlerine ya çok az eşya bırakılmış ya da hiç bırakılmamıştır. Bazı mezarlardan (örneğin, Gence kurganları) mezar hediyesi olarak at iskeletleri bulunurken, bazılarında ise küçük bir seramik ürün elde edilmiştir. Gence kurganlarının altısında birer at iskeleti bulunmuş, 7 nolu kurganda ise 5 adet at iskeleti açığa çıkarılmıştır. Bundan başka, kurganlarda keçi, koyun, yabancı domuz ve kuş kemiklerinin de bulunması, onların bir çeşit mezar hediyesi olarak ve kurban olarak bırakıldığı fikrini çağrıştırmaktadır. Adı geçen bu küçükbaş hayvan ve kuş kemikleri hem Azerbaycan, hem de Anadolu Geç Tunç Çağı mezarlarında bulunmuştur.

Mezar hediyelerini mezar türlerine göre ayıracak olursak, her iki bölgede en az mezar hediyesi bırakılmış mezar türü basit topraktan yapılanlardır. Her iki bölgede de, mezar hediyeleri olarak çoğunlukla süs eşyaları, seramik ürünler ve silahlar bırakılmıştır. Süs eşyaları grubuna akik, cam hamuru, kristal, amber boncukları, deniz kabuğu, tunç ve bakırdan yapılmış halkalar, kolye ve küpeler bulunmuştur. Bundan başka, her iki bölgede de altından yapılmış düğme ve halkalar ele geçirilmiştir.

Anadolu'da Alishar mezarlığında süs eşyalarının erkek bir bireye ait olan mezarda bulunması, Azerbaycan'da Plovdağ nekropolisinde de karşımıza çıkmıştır. Alishar'da tunçtan yapılmış iğne, bilezik ve küpe, Plovdağ nekropolisinde erkek bir bireye ait 18 nolu mezardan ise boncuklardan yapılmış küpe ve kolye bulunmuştur.

Mezar hediyeleri içerisinde özellikle de metal eşyalara bakıldığında, mızrak uçları, silahlardaki Transkafkasya etkisi İlk Tunç Çağı'ndan beri gözükmektedir (Frangipane, 2003). Silah olarak her iki bölgede tunçtan yapılmış kılıç, bıçak, mızrak ve ok uçları bulunmuştur.

Seramik ürünleri her iki bölgede de yaygın olan mezar hediyeleridir. Gri, pembe renkli, siyaha boyanmış seramik ürünlerine örnek olarak kadehleri, kase, küpleri, yonca ağızlı testileri gösterebiliriz. İnce ve biraz büyük taneleri içeren kumdan hazırlanmış bu ürünlerin bazıları boyanmış, bazıları sade bırakılmış, bazıları da iyi bir şekilde cilalanmıştır. Seramik ürünleri bazen mezarın içerisine, bazen dış tarafına (küp mezarlarda, Yanarlar örneğinde) bazı örneklerde kırık parçaları mezarın üstünü örten toprağa karıştırılmış şekilde (Kolani örneğinde) bulunmuştur.

Her iki bölgede mezar hediyesi olarak mühürler de karşımıza çıkmaktadır. Farklı şekillerde olan bu mühürler, taştan ya da kilden vb. yapılmıştır. Yönetimin bir simgesi olarak bilinen mühürlerin bulunduğu mezarlarda zengin mezar buluntularına rastlanması da tesadüf değildir.

Göytepe yerleşim yerinden bulunan mezarları inceleyen P. Gasimov, mezar hediyeleri olan tunçtan yapılmış (Fotoğraf 27) kemer, hançer, süs eşyaları gibi örneklerin incelenmesi sonucunda bunların günlük olarak kullanılan eşyalar değil, onların hiç kullanılmayan birer taklidi olduğu görüşünü ortaya atmıştır (Gasimov, 2017).

Fotoğraf 27: Geç Tunç ağı'na ait metal rnleri (Gasimov, 2017).

5. BÖLÜM: TARTIŞMA VE SONUÇ

5.1. Tartışma:

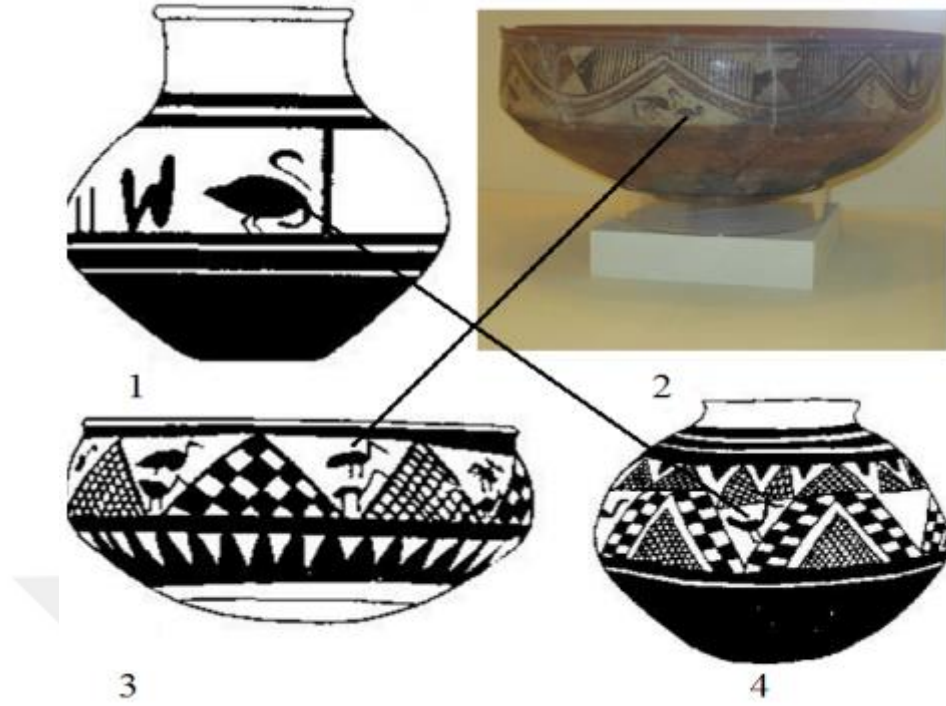
Arkeolojik ve antropolojik verileri temel alarak ışık tutmaya çalıştığımız Geç Tunç-Erken Demir Çağ'ı dönemini kapsayan, Azerbaycan ve Anadolu ölügömmе geleneklerini baz alan kapsamlı bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Fakat, dini görüşler, yerleşim yeri, mezar ve mazarlıklardan bulunan seramik ürünleri, süs eşyaları, metal eşyalarla kıyaslama yapılarak iki toplum arasındaki kültürel bağlantılar izlenilmeye çalışılmıştır. Kalkolitik Çağ'dan itibaren görülen bu etkileşime örnek olarak ev kultu dikkatçekicidir. Anadolu'da Neolitik ve Kalkolitik Çağ'dan beri bilinen ev kultunun benzerlerine, 1. Kültepe'nin 7. yapı katında rastlanılmıştır. Bu zaman diliminde her iki bölgede de yaygın olan Halaf-Ubeyd kültürünün de Doğu Anadoludaki merkezlerden Nahçıvana doğru yayıldığı fikri vardır. Obsidiyan ticaretinin merkezlerinden olan Tilkitepe ile Nahçıvan arasında ilişkilerin mevcut olduğuna örnek olarak 1. Kültepeden bulunan ve obsidiyandan hazırlanmış eşyaları gösterebiliriz.

Tunç Çağı'nda da iki bölge arasında ilişkilerin sürdürüldüğünü yerleşim yerleri ve mezarlardan bulunan seramik ürünleri ile gösterebiliriz. Ağzı raylar biçiminde olan, Doğu Anadolu'da da sık sık bulunan bu kablar, Göytepe'nin alt tabakalarından ve 2. Kültepe'den de bulunmuştur.

Metaldan yapılmış ürünlere örnek olarak üzerinde delik olan, tunçtan yapılmış baltaları gösterebiliriz. Güney Kafkas'da geniş yayılmış bu örnekler Kültepe'de de bulunmuştur.

Orta Tunç Çağı'nın devamı olarak, Geç Tunç evresinde de boyalı ve boyasız seramikler yerleşim yerlerinden ve mezarlıklardan elde edilmiştir. Son Tunç Çağı'nın boya bezemeli seramikleri Doğu Anadolu'da olduğu gibi (Çilingiroglu, 1990) polikrom (çok boyalı) boyalı olmuştur. Beyaz boyalı kaplar da bu çağa ait yerleşimlerden (I Kültepe ve Qazhan) bulunmuştur.

Hocalı-Gedebey kültürüne ait edilen seramik ürünlerinin üzerinde olan geometrik, zoomorf desenlerin de benzerlik taşıdığını aşağıdaki örnekle gösterebiliriz (Fotoğraf 28) (Halilov, 2019).

Fotoğraf 28: 1- Kızılburun (Eliyev 1977); 2-Anadolu-Erzurum Muzesi; 3,4- Göytepe (Kuşnaryeva, Markovin 1994)

Tovuz bölgesi Geç Tunç Çağı'na ait mezar hedielerini araştıran P.Gasimov, üzerinde kullanımına dair iz bulunamayan seramik ürünlerinin ve altın, gümüş, demir gibi metallerin kullanılmasına rağmen, mezarlarda ağırlık olarak tunçtan yapılmış süs eşyaları ve silahların mezar hediyesi olarak bırakılması sebebinden bu eşyaların günlük kullanılan değil, onların taklidi olduğu fikrindedir. Araştırmacı bu geleneğe sebep olarak iki versiyon üzerinde durmaktadır. İlk versiyona göre, tunç materyal öğrendiğimiz zaman diliminde sakral önem taşıyordu. İkinci ve araştırmacının fikrinde, daha inandırıcı versiyon ise, Geç Tunç Çağı'nda günlük olarak tunç ve demir karışımından, demirden yapılmış silahları, altın,gümüşden hazırlanmış süs eşyaları kullanmaları, fakat dini görüşleri sebebiyle, bu eşyaların kendisini değil, taklidini mezara ölü hediyesi olarak bırakmalarıdır. Bu gelenek bölgede toplumlar arasında olan savaşların, sık sık rastlanan mezar soyulmalarının sonucu olarak da ortaya çıkabilirdi. Mezar soyulmaları bu dönemde sadece Azerbaycan'da değil, Hitit metinlerinden bildiğimiz üzere, daha o dönemde Anadolu'da da yaygın olarak görülüyordu.

5.2. Sonuç:

Eski Azerbaycan Toplumlarında Ölü Gömme Gelenekleri ve Anadolu Etkisi adlı çalışmamızda modern çağ'da bir biriyle sınır komşusu olan bu iki toplumun Azerbaycan bölgesinde Geç Tunç-Erken Demir, Anadolu'da ise Geç Tunç evresinde ölügömme geleneklerini ele alarak, aralarındaki etkileşimi öğrenmeye, ölümden sonraki hayatla ilişkin görüşlerine ve bu görüşlerin arasındaki farklılık ve benzerliklere ışık tutulmaya çalışılmıştır. Anadolu'da iki ayrı araştırma konusu olan Geç Tunç ve Erken Demir Çağı'nı Azerbaycan'da bütün olarak ele almamızın sebebi, bu coğrafyada arkeolojik edebiyatta verilen bilgilere göre, iki dönem arasında kesin bir sınır olmaması ve bulunan yerleşim ve mezarlıklarda iç içe geçmiş durumda olmasıdır. Çalışmamızda arkeolojik ve antropolojik veriler baz olarak alınmıştır. Genel olarak Tunç Çağı'nı ele aldığımızda, İlk Tunç Çağı 2. döneminden itibaren Transkafkasya kökenli kültürel öğeler artık tam anlamı ile yerel toplulukların içerisine girerek onların gelenek ve törelerinde, toplumsal ve ekonomik düzenlerinde geniş ölçekte değişikliklere neden olduğunu görebiliriz (Mutlu, 2005).

Doğu Anadolu bölgesi, tarihöncesi çağlardan beri homojen kültürlerin (Kür-Araz kültürü) uzun süreli devamının ardından yeni gelişmelerin etkisi ile Orta Tunç Çağı'nın başlarında bu çiftçi kültürler durmuş ve bölgede yeni sosyo-ekonomik gelişmeler ve kültürler ortaya çıkmıştır. Bu sebepten dolayı, İlk Tunç Çağı'nın sonlarından itibaren Doğu Anadolu'da homojen yapının kaybolduğunu görebiliyoruz. M.Ö. 1400 yıllarına kadar Van gölü havzasında devam eden bu kırsal kültür, Son Tunç evresinde, daha modern sosyal toplumun kurulması ile son bulmuştur. Bu değişen ekonomik yapı, kültürel yaşam üzerinde de etkileyici olmuştur. Buna örnek olarak kurgan olarak bilinen mezar türünün uygulanmasını gösterebiliriz (Ünlüoğlu, 2004). Karşılaştırma yapabilmek için Geç Tunç Çağı'nı ele alma sebeplerimizden biri de kurgan mezarların bu dönemde Anadolu'da görülmeye başlamasıdır.

GTÇ'nin tarihlendirilmesi açısından Anadolu'da farklı buluntu alanlarına göre araştırmacılar tarafından farklı fikirler yürütülmüştür. Örneğin, James Melleart ve Seton Llyd'a göre, Kilikia'da M.Ö. 1700-1200, Firuzan Kınal'a göre, m.ö. 1550-1200, Beycesultan buluntularına göre M.Ö. 1450-1200 tarihleri arasındadır. Çalışmamızda, Geç Tunç Evresi M.Ö. 2000-1200 yılları arasında ele alınmıştır.

Geç Tunç Çağı'nda Anadolu'da Batı ve Geçiş bölgesinde intramural mezarlar ortadan kalkmış, ektramural mezarlarda gömü uygulanılmasına ise devam edilmiştir (Akyurt, 2014). Bir kaç örnek istisna olmakla, Azerbaycan'da da ektramural mezarların hakim olduğunu görebiliriz.

Mezar türlerine bakacak olursak, GTÇ'da Anadolu'da çift küp, taş sanduka, oda ve kaya oyma, basit toprak mezar türleri kullanılmıştır. Basit toprak ve kurgan mezarların daha yaygın olduğu Azerbaycan'da Geç Tunç Çağı'nda sosyal berabersizlik daha da derinleşmiştir. Anadolu için de söyleyebileceğimiz bu fikre açıklama getirmek için mezar yapı ve hediyelerine bakmamız gerekir. Şöyle ki, her iki coğrafi bölgede, bazı mezarlara çok sayıda ve değerli olan mezar hediyeleri bırakılması, adak törenleri yapılmasına karşılık olarak, diğer gruba dahil olan mezarlarda bu süreci izleyemiyoruz.

Bu zaman diliminde her iki bölgede tek, çift ve çoklu gömü geleneğinin yanı sıra, ceset gömme ve yakma geleneği de uygulanmıştır.

Azerbaycan örneğinde Kafkasya ve Anadolu'nun Geç Tunç Çağı kültürünü temsil eden toplumlarının ölü gömme geleneklerini tüm diğer konuların içerisinde (ticari, ekonomik, coğrafi ve s) incelemek, her iki toplumun kültürel yakınlık ve etkileşim derecelerini öğrenmemize yardımcı olacaktır. Gelecekte de bu konuda, özellikle de Azerbaycan'da devam ettirilecek antropolojik çalışmalar daha fazla bilgi edinmemize sebep olacaktır.

ÖZET

Toplum hayatında değişmesi için uzun zaman gereken unsurlardan biri de ölü gömme gelenekleridir. Ölü gömme gelenekleri arasında olan benzerlikler ve farklılıklar kültürler arasında olan bağı, etkileşimi de ifade eder. Bunu göz önünde bulundurarak yaptığımız çalışmamızda önce Azerbaycan ve Anadolu coğrafiyası, Genç Tunç Çağı evresinde mevcut olan ekonomik ve sosyal durumları hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Azerbaycan ve Anadolu bölgelerinde uygulanan, toplumların diğer dünya anlayışını yansıtan ölü gömme geleneklerinden bahsedilerek onların karşılaştırılması yapılmıştır. Bu karşılaştırma mezarlar ve mezarlıkların konumunu, onların yapısal özellikleri, gömü uygulamaları, mezar hediyeleri, bölgelere göre gömü adetleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları kapsamıştır. Antropolojik ve arkeolojik verilerin temel olarak alındığı bu çalışmamızda, Azerbaycan bölgesinde Geç Tunç-Erken Demir Çağı, Anadolu'da ise Geç Tunç Çağı ele alınmıştır. Bu zaman diliminde her iki coğrafi bölgede sosyal berabersizlik daha da artmış ve bu da mezar yapımında ve mezar hediyelerinde kendini bariz bir şekilde göstermiştir.

Kafkasya ve Azerbaycan'da yaygın olan kurgan mezar türü M.Ö. 2. bin yılda Anadolu'da da görülmeye başlamıştır. Basit toprak mezarlar da uygulanmaya devam etmiş, bunun yanı sıra, küp mezarlar da kullanılmıştır. Bundan başka, hediyeler bırakılmış, fakat insan kalıntılarına dair iz taşımayan boş mezarlar da bulunmuştur ki, onların da sebebi hakkında bilim insanları her iki bölgede farklı yorumlar yapmışlar.

Gömü türlerine bakacak olursak, her iki bölgede ceset gömme ve yakma geleneği Geç Tunç Çağı'nda da devam etmiştir. İnamural mezar türü hala devam etse de, sayılarında azalma görülmüş, ektramural mezar türü ise yaygınlaşmıştır.

Mezar hediyelerine baktığımızda, her iki bölgeye özgü ve bunun yanı sıra benzerlik içerisinde olan ürünleri de görebiliriz. Sıvı ürünler koymak için kullanılan seramik ürünler, tunç halka, küpe, kolye gibi süs eşyaları, tunçtan yapılmış silahlar her iki bölgede mezarlara bırakılan eşyalar sırasındadır. Keçi, yabani domuz, at, koyun, sığır ve diğer hayvan ve kuş kemiklerinin de mezara bırakılmış adak oldukları düşünülmektedir. At kemikleri bulunan kurganlara mezar hediyeleri açısından da diğerlerine kıyasla daha çok eşya bırakıldığı da gözlemlenmiştir.

Azerbaycan ve Anadolu bölgesinde Geç Tunç Çağı'nda görülen gömme türlerinde de benzer yanlar vardır. Her iki bölgede tekli, çift ve çoklu gömü uygulanmıştır. Bir kaç istisna örnekler haricinde, bebekler yetişkinlerle birlikte gömülmüşlerdir.

SUMMARY

The burial customs, is one of the elements that need a long time to change in society. Similarities and differences between the burial traditions also express the interaction and interaction between cultures. Considering this, in our study, firstly, it was given information about Azerbaijan and Anatolian geography, economic and social conditions in Late Bronze Age. Then, the comparison of the burial customs that reflect the understanding of the “next world”, applied in Azerbaijan and Anatolia regions, were compared. This comparison included the location of graves and cemeteries, their structural features, burial practices, burial gifts, similarities and differences between burials by region. In this study, which was the basis of antopological and archaeological data, the Late Bronze-Early Iron Age and the Late Bronze Age in Anatolia were discussed. During this period of time, social incongruity in both geographic regions increased even more, and this manifested itself in grave and grave gifts.

The type of the Kurgan tomb, common in the Caucasus and Azerbaijan. It started to be seen in Anatolia in the 2nd millennium BC. Simple graves have continued to be adapted, and cube graves have also been used. Furthermore, empty tombs with gifts left but no trace of human remains have been found, and scientists have made different interpretations in both regions about their cause.

In terms of burials, the tradition of burying and burning bodies in both regions continued in the Late Bronze Age. Although the type of intramural burial still persists, the numbers have decreased and the extramural burial type has spread.

When we look at the grave gifts, we can see products that are specific to both regions as well as similarities. Ceramic products used to put liquid products, bronze rings, earrings, pendants such as ornaments, guns made of bronze are left in the tombs in both areas during the goods. Goats, wild pigs, horses, sheep, cattle, and other animal and bird bones are also considered to be votive leave. It was also observed that the tombs with horse bones had more belongings than the others in terms of grave gifts.

In Azerbaijan and Anatolia, there are similar aspects in the burials of Late Bronze Age. Single, double and multiple burials were observed in both regions. Except for a few exceptions, infants were buried with adults.

KAYNAKÇA

- ABAY, E. 2010 “Çağlar Arası 40 Kültür Tabakası”, Aktüel Arkeoloji Dergisi, Mayıs 15, 40-41, 2010.
- ABİBULLAYEV O.A., “ Materialı Şahtinskogo Pogrebeniya”, İzvestiya AN Azerbaydjanskoy SSR, No5, 27-36, Baku, 1961.
- ABİBULLAYEV O.A., “Eneolit i Bronza na Territorii Naxiçevanskoy ASSR”, Elm yayınları, 314, Baku, 1982.
- ABİBULLAYEV O.A., “Materialı Şaxtaxtinskova poqrebeniya”, İzv. AN Azerb. SSR, sayı 5, 27-36, 1965.
- AGAEV G.G., “ Arheologičeskie İssledovaniya Gyavurgala”, Elm yayınları, 44-45, Baku, 1985.
- AĞALARZADE A., “Azərbaycanın Cənub-Şərq Bölgesinin Son Tunc-Dəmir Dövrü Daş Qutu və Kurqan Qəbirləri”, Dövlət və Din dərgisi 7, 71-85, Bakı, 2015.
- AĞALARZADE A., “ Azərbaycanın Cənub Şərg Bölgesinin Son Tunc-Demir Dövrü Daş Kutu ve Kurgan Qebirleri’, Dövlət ve Din, No 7, 2015.
- AĞAYEV Q. H., “Şahtaxtının dörd tunc dövrü qəbir abidəsi haqqında”, Arxeologiya və Etnografiya Elmlərinin Son Nəticələrinə Həsər Olunmuş Elmi Konfransın Materialları, 98-101, Bakı:Elm, 1992.
- AHUNDOV D.A., “ Arhitektura Drevnego i Rannesrednevekogo Azerbaydjana”, Azərneşr yayınları, 311, Baku, 1986.
- AKURGAL E., “Anadolu Kültür Tarihi”, Tubitak yayınları, İstanbul, 2002.
- ALEKBEROV A.İ., “ Talış-Muğan Medeniyyətinin Dağlıq Hissəsinin Aran ile Əlaqəsi’, AAESNEKM, Bakı, 1992.
- ALİBEYOVA G.Ş., “Naxçıvanın Orta Tunc Dövrü Yaşayış Məskənləri”, Azərbaycan Arxeologiyası ve Etnografiyası, No2, 33-35, Bakı, 2014.
- ALİYEV V., “Babadərvişde Son Tunc ve İlk Demir Dövrü Yaşayış Yerləri”, cilt 7, Bakı, 1976.
- ALİYEV V.G., “Kultura Epohi Sredney Bronzı Azerbaydjana”, Elm yayınları, 256, Baku, 1991.
- ALİYEV V.G., SEİDOV M.M., “Pamyatniki Karabaglara Epohi Bronzı i Rannego Jeleza”, Elm yayınları, 8-9, Baku, 1973.
- ALİYEV V.G., “Drevnyaya krepostya Çalhangala”, Nauka , 74-75, Moskova,1970.

- ALİYEYEV V.H. “Azerbaycanda Boyalı Qablar Medeniyyetinin Öyrənilməsinə Dair”, AMM, 6, Bakı, 59-66, 1965.
- ALİYEYEV V.H., “Şahtatının Tunc Dövrü Abideleri”, Elm yayınları, 70-82, Bakı, 1974.
- ALİYEYEV V.H., “Azerbaycanda Tunc Dövrünün Boyalı Gablar Medeniyyeti”, Elm yayınları, 163, Bakı, 1977.
- ALİYEYEV V.H., “Qədim Naxçıvan”, Elm yayınları, 76, Bakı, 1979
- ALİYEYEV V.H., “Naxçıvan Muhtar Respublikasında Yeni Arkeoloji Tetqiqatlar”, Nafta-Press yayınları, No3, 16-18, Bakı, 2002.
- ALİYEYEV V.H., “Naxçıvanda Tunc Dövrünün Yeni Abidesi”, Azərbaycan SSR EA haberləri, No2, 37-50, 1968.
- ALİYEYEV V.H., “Tarihin İzleri ilə”, Genclik yayınları, 74-77, Bakı, 1975.
- ALKIM U.B. “Bati Anadolu Tunç Çağı Uyğarlığının Doğuşu”, Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi, 2003.
- ASLANOV G.M., İBRAGİMOV B.İ., “Raskopki Nekropolya Munjulutepe”, Nauka yayınları, 419-420, Moskva, 1980.
- ASLANOV G.M., İBRAGİMOV V.İ., KAŞKAY S.M., “Drevnie Nekropolı Haraba Gilana”, Nurlan yayınları, 101-104, Bakı, 2003.
- ASLANOV G.M., KAŞKAY S.M., “Nekropol Halı-Keşan”, Elm yayınları, 70-72, Bakı, 1985.
- AZƏRBAYCAN TARİXİ., Z.M, Bünyadovun və Y, Yusifovun redaktəsi ilə, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı, 2007.
- BABAYEV S., “Naxçıvan Muhtar Respublikasının Coğrafiyası”, Elm yayınları, Bakı, 1999
- BAHŞELİYEYEV V., “Naxçıvanda Erkən Tunc Dövrünə aid Yeni Tapıntılar”, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi Xəbərləri, No1, 71-78, Bakı, 2011.
- BAHŞELİYEYEV V., “Azerbaycan Arxeologiyası 1.Cild”, Elm yayınları, Bakı, 2006.
- BAHŞELİYEYEV V.B., “Naxçıvanın arxeoloji abidələri”, Elm yayınları, 121-206, Bakı, 2008.
- BAHŞELİYEYEV V.B., ALİYEYEV V.H., “Şahtatı Nekropolunun Yeni Tapıntıları”, AZ SSR EAH No4, 63-67, Bakı, 1985.
- BAHŞELİYEYEV V.B., SEYİDOV A.G., “Naxçıvanın Gedim Tarihi”, Azərbaycan yayınları, 60-62, Bakı, 1995.
- BARTEL B., “Collective Burial and Social Organization: A Multivariate Analysis of Human Population from Early Bronze Age Western Anatolia”, JMMA-1, 3-21, 1980
- BECKS R. “Troia Son Tunç Çağı”, Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi, 2004.

- BEDELOV E.H., MÜSEYİBOV N.E., “Demirçi arxeoloji abidesi”, NDU'nun Elmi Eserleri yayınları, No 4., 71-75, 1999.
- BELLİ O., Sevin V., “Nahçıvanda Arkeolojik Araştırmalar”, Arkeoloji ve Sanat,80-81, İstanbul, 1998.
- BİTTEL K., “ Prehistorik Devirde Anadolu’da Ölü Gömme Adetler””, Devlet Basımevi yayınları, İstanbul, 1937.
- CEFEROV H., “ Qarabağda Xocalı-Gedebey Medeniyyətinin İkinci İnkişaf Dövrünə Aid Yeni Abideler Kompleksi”, Azərbaycan Arxeologiyası, No2, 43-50, 2014.
- CELİLOV B.İ., “Azərbaycanın Son Tunc ve Erken Demir Dövrü Metalışleme Senetkarlığının İstehsal Vasiteleri ve Texniki Üsulları”, Nafta-Pres yayınları, 78-82, Bakı, 2005.
- DİNÇOL B., 2007 “Eski Doğu da İnsanın Yaradılışı, Yaşam ve Ölüm’ Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler, Sayı :24 ,2007.
- DJAFAROV G.F., “Svyazi Azerbaydjana so stranami Peredney Azii v Epoxi bronzi i Rannego Jeleza’ , Elm yayınları, 106,Baku, 1984.
- DJAFARZADE İ.M., “Ekspedisiya po Obsledovaniya Siklopiceskih ooruheniy Azerbaydjana”, İzvestniya Az FAN SSR yayınları, No3, 37-40, Bakı, 1938
- DURU R., “Tarihöncesi Çağlarına aid Dini bir Tören”, Anadolu araştırmaları, İstanbul Edebiyyat fakultesi,166-176, 1986.
- DYANOKOV İ.M., “İstoriya Midii”, Moskova-Leningrad yayınları, 485, Moskova, 1956
- ELİADE M., “Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi” Cilt 3, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul., 2009
- ELİADE, M. “Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi”, Cilt 3, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul, 2009.
- EMRE K., “ Yanarlar.Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı / A Hitite Cemetery near Afyon”, TTK yayınları, Ankara, 1978.
- ERKANAL A., “Panaztepe Kazıları 1985 Yılı Sonuçları”, 8.KST, 253-261, Ankara, 1987.
- ERKANAL A., “Panaztepe Kazıları 1986 Yılı Sonuçları”, 9.KST, 345-350, Ankara, 1988.
- ERKANAL A., ERKANAL H.,’A New Archaeological Excavation in Western Anatolia”, TR, 1, 67-76, 1986.
- FRANGİPANE M., “Doğu Anadolu İlk Tunç Dönemi”, Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi-2, 47-57, 2003.
- GASİMOV P., “Xocalı – Gədəbəy Medniyyətinin Dfn ənənəsində replika-əşyalar (Tovuz bölgəsindən olan son tunc dövrü tapıntıları üzrə)”, Azərbaycan Arxeologiyası, No2, 22-37,2017.

- GAZIYEV S.M., “Gebele Arazisinin Gedim Defn Merasimleri Haqqında”, AMM No 6, 1965.
- GOLDMAN H., “Excavations at Gözlü Kule, Tarsus. From the Neolithic through the Bronze Age”, Princeton:University Press, 1956.
- GOŞGARLI G., “Tipologiya Pogrebalnix Pamyatnikov Antiçnogo Perioda na Territorii Azerbaydjana”, 248-262, Elm yayınları, Bakı, 2001.
- GUMMEL Y.İ., “ Arxeoloqiceskie raskopki v rayonax Azerb. SSR”, Azfan SSSR yayınları, No 3, 65, 1939.
- GUSEYNOVA M., ‘İz İstorii Yujnogo-Kafkaza. Xodjalı-Gedabekskaya Kultura Azerbaydjana”, Arxeologiya ve Etnografiya, Bakı, 2011.
- HALİLOV C.A., “Qerbi Azərbaycanın Tunc Dövrü ve Demir Dövrünün Evvellerine Aid Abideleri”, Az.SSR EA yayınları, 171, Bakı, 1959.
- HALİLOV T., “Seramik Bulguların Işığında Nahçıvanın Orta ve Son Tunç Çağı Kültürü” , Sosial Bilimler Dergisi, 2019.
- HALİLOV T., “Son Tunc ve Erken Demir Dövründe Naxçıvanın Əkinçi-Maldar Tayfalarının Medeniyyəti”, Elm ve təhsil yayınları, Bakı, 2013.
- HARMANKAYA S., “Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, Ege yayınları, İstanbul, 1998.
- HARMANKAYA S., “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine bir değerlendirme’ Ege yayınları, İstanbul, 1997.
- Hebibullayev O.A., “Kültepede Arxeoloji Qazıntılar”, Az.SSR EA yayınları, Bakı, 1959
- İBRAGİMOV B.İ., “ Poselenie Plovdağ”, Nauka yayınları, 13-14, Baku, 2000.
- İBRAHİMLİ B., “Gilan çay vadisinin arxeoloji abidələri (E.ə. III-I minilliklər)”, Azərbaycan Arxeologiyası, cilt 13, 93-111, 2010.
- İBRAHİMLİ B., “İkinci Plovdağ nekropolunun 18 sayılı kurqanı haqqında”, Azərbaycan Arxeologiyası və Etnografiyası, No2, s. 43-52, 2011.
- İBRAHİMLİ B., “Orta tunc dövrü kurqanlarının dəfn adəti haqqında (Birinci və ikinci Plovdağ nekropollarının materialları əsasında)”, Azərbaycan Arxeologiyası və Etnografiyası, N2, s. 19-35, 2008.
- İBRAHİMLİ B.İ., BABAYEV İ.A., “ Sumbatan Yaşayış Yerində Arxeoloji Tetqiqat İşləri”, Hazar Universiteti yayınları, 69-75, Bakı, 2008
- İBRAGİMOV B.İ., “Plovdağ 1. Nekropolu Defn Adətinin Bezi Xüsusiyyətləri Haqqında”, Azərbaycan Arxeologiyası və Etnografisi, Nafta-Press yayınları, 155-157, Bakı, 2005
- İBRAGİMOV B.İ., “Plovdağ 2.Nekropolu’, 2003-2004 KST, Elm yayınları, 31-32, Bakı, 2005

- İSMAYILZADE G., İBRAHİMLİ B., “Qızılburun Nekropolu”, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2013
- İSMAYILZADE Q.S., “Babadərvişdən Tapılmış Ox Ucları”, Azerb. SSR EA Haberleri, No4, 1963, 96-98.
- İVANOVSKİY A.A., “Po Zakafkaziyu” No 116, 87-88, Moskova, 1935.
- İVANOVSKİY A.A., “Po Zakafkaziyu”, MAG No 6, Moskva, 1911.
- KADİRZADE H.K., “Cehriçay Vadisi: m.ö. 4. Minillikden Günümüzedek”, Nahçıvan yayınları,160-161, 2007
- KARLOVSKY, L. C. C. 2002, “Archaeology and Language, The Indo Iranians”, Current Anthropology 43/1, 63-88, 2002.
- KERİMOV S, K., “Lerik Rayonunun Arxeoloji Abidələri”, Bakı, 2006.
- KESEMENLİ H.P., “Xaçbulaq Daş Qutu Qəbirləri Haqqında”, AMM, sayı 6, 1956.
- KHALATBARİ M.R., “A Report in Occasion of the Second Congress for Talish”, Culture and civilization, 60-87, Gilan, 2007.
- KINAL F., Eski Anadolu Tarihi, TTK yayınları, Ankara, 1962.
- KORFMANN M., “2001 yılı Troia Kazı Sonuçları”, 24. KST, 2. cilt, 113-123, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2002.
- KORFMANN M., “Beşik-Yassitepe,Beşik-Sivritepe, Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu” , 7.KST,229-238,Ankara, 1986.
- KORFMANN M., “Beşik-Yassitepe,Beşik-Sivritepe, Beşik Mezarlığı 1985 Ön Raporu” , 7.KST,263-271,Ankara, 1987.
- LAMB, W., “Excavations at Kusura near Afyon Karahisar’Archaeologia No 86, 1-64, 1937
- M. İ. AKYURT, “M.ö 2. binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri’, TTK, Ankara, 1998.
- MELLİNK M., “Archaeology in Asia Minor’ , AJA, 203-227, 1969.
- MEŞŞANİNOV İ.İ., “Kratkie Svideniya o Rabotah Arkeologiceskoy Eskpedisii v Nagorniy Karabah i Nahçıvanskiy Kray”, GAİMAK yayınları, No 1, 217-240, Moskova, 1926.
- MEŞŞANİNOV İ.İ., “İstoriı Azerbaydjana po Arheologiceskey pamyatnikam’, İzvestniya Az. FAN SSSR, No 7, 65-67, 1944.
- MİLLER A.A.,“Arheologiceskie İssledovaniya v Nahçıevanskoy Respublike Letom 1926g”, Leningrad yayınları,No 1, 325-331, 1926.
- MURADOVA F.M., “Qobustanın Tunc Dövrü Abidelerindən Resmli Daşlar”, Azərbaycan arxeologiyası ve etnografiyası, No1, 47-54, Bakı, 2003.
- MUSEYİBLİ N.A., “Zeyemçay Nekropolunun Qebir Abideleri”, Azərbaycan arxeologiyası No2,45-47, Bakı,2009.

- MUTLU G., “Anadolu’da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri” , AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,Cilt: 4, Sayı:2, 2018.
- MUTLU G., “Anadolu’da Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri”, Yüksek lisans tezi, Konya, 2005.
- MÜSEYİBLİ A.H., AĞAYEV G.H., “c”, 2003.
- MÜSEYİBLİ N.A., “Gemikaya”, Çarşıoğlu yayınları, 320, Bakı, 2004.
- NERİMANOV İ.N. “Saritepe yerleşim yerinde arkeoloji kazıntılar”, Az. SSR EA Haberleri, № 3, s. 37-40, Bakı, 1959.
- NERİMANOV İ.N., “ Genceçay Rayonunun Arxeoloji Abideleri”, Azerb: SSR EA yayınları, Bakı, 1958.
- NOVRUZLU A.İ., BAHŞELİYEV V.B., “Culfa Bölgesinin Arxeoloji Abideleri”, Elm yayınları,98-110, Bakı, 1993.
- NOVRUZLU A.İ., BAHŞELİYEV V.B., “Şahbuz Bölgesinin Arxeoloji Abideleri”, Elm yayınları,44-66, Bakı, 1992
- NOVRUZLU A.İ., BAHŞELİYEV V.B., “Şerurun Arxeoloji Abideleri”, Elm yayınları, 35-77, Bakı, 1993.
- NURİYEVA İ., Azərbaycan Tarixi (Ən qədim zamanlardan- XXI əsrin əvvəllərində), “Mütərcim” nəşriyyatı, Bakı, 2015.
- OĞUZ R., “ Anadolu Arkeologiya Tarihinde Alishar Harfiyatı” , Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografiya dergisi, 1, 1935.
- OSTEN H., “The Alishar Hüyük. Seasons of 1930-32”, The University of Chicago press, Part 2, 1937.
- ÖKSE T., “Eski Çağdan Günümüze Ölü Gömme ve Anma Gelenekleri”, Türk Arkeoloji ve Etnografiya Dergisi, Sayı 5, 2005.
- ÖZBEK M., “Dünden Bugüne İnsan”, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.
- ÖZBEK, M., “Antropolojiye Giriş”, Hacettepe Üniversitesi, Ankara,1990.
- ÖZER İ., “Çanakkale İlinde Paleolitik Dönem İnsan İzleri”, DTFC dergisi, cilt 58, sayı 1, Ankara, 2018.
- ÖZGÜÇ T., “Ön Tarihte Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948.
- RAHİMOVA M., ALEKBEROV A., KAZANOVA M., LORRE K., “ Azerbaycan- Fransa Arxeoloji Ekspedisiyasının Lerik Rayonunda Apardığı Çöl-Tetqiqat İşleri Haqqında” , Azerbaycanda arxeoloji tetqiqatlar 2012, Bakı, 2013

- SEEHER J., “Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gümü”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi Sayı 59, 1993.
- SEEHER J., 1993 “Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gümü”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi Sayı 59, 1993.
- SEVİM, A., DUYAR, İ., 1992, “Kazılarda İnsan iskeletlerinin Açığa Çıkartılması Sırasında Uygulanacak İşlemler” Türk Arkeoloji Dergisi, 1992.
- SEYİDOV A.G., “Naxçıvan e.e. 7-2 Minilliklerde” Elm yayınları, 339, Bakı, 2003.
- SEYİDOV A.G.,’Naxçıvanın Orta Tunc, Son Tunc ve Erken Demir Dövrünün Bezi Meseleleri”,Azerbaycan arxeologiyası ve etnografiyası, No2, 46-51, Bakı,2003.
- SEYİDOV M.M., “Naxçıvan Arazisinde Son Tunc ve Erken Demir Dövrü Medeniyyeti”, Bakı Universiteti yayınları, Bakı, 2012.
- SEYİDOV M.M., “Naxçıvan Ərazisində Son Tunc və Erkən Dəmir Dövrü Mədəniyyəti”, Bakı Universiteti yayınları,Bakı, 2012.
- SEYİDOV M.M.,“Kultura Epoxi Bronzı Karabaqlara”,55-57.
- UHRI A., “ Anadolu’da Ölümün Tarihöncesi”, İstanbul,2010.
- UHRI, A. Anadolu’da Ölümün Tarihöncesi, İstanbul, 2010.
- ÜNLÜOĞLU B., “ The Middle and Late Bronza Age”, Arkeo Atlas Yaşayan Geçmişin Dergisi, No 3, 157, 2004.
- ÜSTÜNER A.C., “ Tunç Çağında Anadolu'da bir Aydınlık”, Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Ağustos sayısı, 3-4, 2003.